

Вацлав Хавел

КУЧСИЗЛАР КУЧИ

«TRUST AND SUPPORT»

Toshkent – 2023

УЎК 821.162.3-31

КБК 84(4Чеш)

Г 12

Вацлав Ҳавел

Кучсизлар кучи [Матн] / Вацлав Ҳавел – Тошкент:
“TRUST AND SUPPORT”, 2023. - 160 б.

*Таржимон:
Ҳамид Содиқ*

“Кучсизлар кучи” асари собиқ СССР коммунистик тузумининг моҳиятини, режим ҳаёти ва унинг мафкуравий мақсадларини очиб беради. Асарда ғайриинсоний тузумларда ўзликни сақлаб қолиш, соф ҳаётий қадриятлар асосида яшаш шартлари, шунингдек, посттоталитар тузумларда ўзликни асраш кўникмалари таъсирли мисоллар билан ёритилади.

Асар коммунистик мафкура асоратларидан халос бўлишда “сиёсий декомпрессия” қоидаларига риоя қилиш ҳамда постсовет давлатларининг демократик тараққиёт йўлига тушиб олишида муҳим манба бўлиб ҳисобланади.

ISBN: 978-9943-6619-2-9

© «Кучсизлар кучи», 2023

© «Trust and support» МЧЖ, 2023.

КИРИШ СЎЗИ

Вацлав Хавел – чех халқининг зулмга мураси-
сиз ва курашчан фарзандларидан биридир. У бир
неча бор ҳибсга олиниши ва ҳаётига жиддий хавф
туғилишига қарамасдан ўз халқини коммунистик
диктатура чангалидан олиб чиқишга ишонган
ва бу йўлда тизимли ҳамда самарали ҳаракат
қилган давлат арбобидир. Вацлав нафақат ўз
давлатининг мустақиллиги учун курашди, балки
мустақилликнинг илк хатарли йилларида Чехия
Президенти лавозимида фаолият юритиб, ўз
халқининг озод ва ҳур келажаги учун институ-
ционал ислохотлар ҳам ўтказди.

Вацлав Хавелнинг “Кучсизлар кучи” эссеси
постсовет давлатларининг демократик ри-
вожланиш йўлига тушиб олишида кўмакчи ва-
зифасини ўташи мумкин бўлган муҳим асарлар
сирасига киради. Асар ўтган асрнинг етмишин-
чи йилларида ёзилганига қарамасдан ундаги
мулоҳазалар бугунги кун учун ҳам долзарбдир,
чунки у нафақат коммунистик режим, балки ин-
сонларни манипуляция қилиш устига қурилган
барча режимларнинг асл юзини кўрсатади.

Ғаввосликнинг муҳим бир қоидаси бор, унга
кўра чуқур сув тубига шўнғиган инсон сув юза-
сига кўтарилаётганда маълум бир қоидаларга

амал қилиши керак, агар кўтарилиш тартиби бузилса, хавфли оқибатлар келтириб чиқариши мумкин. Ҳа, гап “декомпрессия” ҳақида кетмоқда.

Айни жараён сиёсатда ҳам кузатилади: тоталитар режим тубидан қонун устувор бўлган тизимга интилаётган жамият ҳам “сиёсий декомпрессия” (десталинизация, деколонизация ва ҳ.к.) талабларига риоя қилиши керак. Агар риоя қилинмаса, эски режим асоратларидан асло қутилиб бўлмайди, балки у бошқа ном ва кўринишларда яна ва яна такрорланаверади.

Мутацияга учраган постсовет давлати ҳақида етарлича билими ва тасаввури бўлмаган инсонлар мазкур сиёсий махлуқ (Левиафан) билан муносабатларга киришишда адашади ва оқибатда нотўғри қарорлар қабул қилади. Ва бу кўпинча сиёсий активлик кўрсатадиган инсонларга қимматга тушади. Айнан шунинг учун ҳам асар аҳамиятли бўлиб, унда посттоталитар режим шундай моҳирлик билан тасвирланадики, ўқувчининг кўз ўнгида аниқ чегараларга эга картина пайдо бўлади. Инсон ўзи ҳамда далат ўртасидаги нозик манипулятив чегараларни пайпаслаб кўради ва атрофидаги реал сиёсий воқеликка зийрак баҳо бера бошлайди.

Вацлав Хавел юқорида тилга олинган манипулятив чегараларни қуйидагича таърифлайди: “...тизимдаги ҳаёт иккиюзламачилик ва ёлғон билан қоришиб кетган бўлиб, бунда бюрократик

ҳокимият – халқ ҳокимияти дейилади; ишчилар синфи номи билан – ишчилар қул қилинади; инсонни тотал таҳқирлаш – инсон эркинлиги сифатида; ахборот изоляциси – унинг очиклиги сифатида; жамоат назорати ташкилотларининг манипуляция қилиниши ва ҳукумат ўзбошимчилиги – қонун устуворлиги сифатида, маданиятни йўқ қилиш – унинг ривожланиши сифатида; империя таъсир доирасининг кенгайиши – жабр-дийдаларга ғамхўрлик сифатида; сўз эркинлиги чекланиши – эркинликнинг юксак кўриниши сифатида; сайлов сохтакорлиги – демократиянинг энг олий шакли сифатида; тафаккур қуллиги – илғор илмий дунёқараш сифатида; оккупация – биродарлик ёрдами сифатида тақдим этилади.

Ҳокимият ўз ёлғонлари асиридир ва шунинг учун ҳам у сохтакорликка эҳтиёж сезади. Ўтмишни сохталаширади. Бугунни, келажакни ва статистикани қалбакилаштиради. У ўзини қудратли ва зўравон полиция аппарати мавжуд эмасдай тутади. Инсон ҳуқуқларига риоя қилаётганини сурбетларча таъкидлайди. Мунофиқликни – мунофиқлик ортига яширади”.

Мазкур асар ўзбек тилига таржима қилинган-дан кейин 2000 нусхада чоп этилиб, электрон ва овозлаштирилган нусхалари ҳам турли ижтимоий тармоқлар орқали тарқатилди. Шундай бўлса-да, “Кучсизлар кучи” асарига китобхонлар орасида талаб борлиги кузатилди ва асар қай-

та таҳрир қилинган ҳамда тўлдирилган ҳолда иккинчи нашрга тайёрланди. Умид қиламизки, бу охиргиси эмас.

Маълум бир асар чиройли кўринишда ва юқори савияда китобхонлар қўлига етиб бориши учун жуда кўп инсонларнинг машаққатли меҳнати талаб этилади. Шу ўринда, мазкур асар устида ишлаган барча фидойи инсонлар ва дўстларимизга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

Ҳамид Содиқ

1

Шарқий Европада арвоҳ дайдиб юрибди, ғарбда уни “диссидентлик”¹ деб номлашган. Бу арвоҳ самодан тушмаган. У тарихий ривожланиш босқичига кўра, ўзи органик мансуб бўлган тизимга хосдир. Мазкур тизим бир қатор сабаблар таъсирида тарихий анъаналарига асосланмай қўйган, у ҳозирда нонконформизмга² нисбатан шафқатсиз усуллар билан жавоб қайтара олмайди. Бошқа томондан эса у шундай сиёсий инертликка эгаки, ҳатто расмий структураларда ҳам арзимас норозилик ёки мухолиф фикрга йўл бермайди.

Ким ўзи бу “диссидент”лар? Диссидентлик асоси ва моҳияти нимада? Диссидентларни бирлаштирган “мустақил ташаббуслар” тош босадими? Уларнинг имкониятлари қандай? Мазкур тоифадаги инсонлар фаолиятига нисбатан “му-

¹ Диссидент (лот. “dissidens” – “норози” ўзгача фикрловчи) бу – умум қабул қилинган фикрлардан ажралиб чиқиб ўзга қарашларни ҳимоя қиладиган киши. Кўпинча диссидентларнинг шахсий қарашлари ва эътиқодлари ҳукмрон таълимот ва мафкура қоидаларига зид келганлиги учун расмий ҳокимият томонидан босимга учрайди, бу эса уларнинг таъқиб қилиниши ва репрессияга учрашига олиб келади — тарж.

² Нонконформизм (ингл. “non-conformist” – норози) – ҳукмрон мафкура ва қарашларга қўшилмасликда акс этадиган сиёсий позиция. Диссидентларга нисбатан айрим ҳолларда нонконформистлар тушунчаси ҳам қўлланади — тарж.

холифат” тушунчасини қўллаш мумкинми? Агар “ҳа” десак, унинг мавжуд режим фонидаги акси, йўналишлари ҳамда жамиятда тутган ўрни қандай, шунингдек, улар нимани истайди ва нимани ишташи мумкин? Иқтидордан четлатилган ва мақомига кўра “чала фуқаро” рутбасидаги диссидентлар жамоага ва жамиятга таъсир ўтказишга қодирми? Улар нимани ўзгартира олади?

Ўйлашимча, юқоридаги саволларга жавобни ҳамда “кучсизлар кучи” ҳақидаги суҳбатни диссидентлар мансуб бўлган ҳокимият тафтишидан бошлаш мақсадга мувофиқ.

❧ 2 ❧

Тузумимизни кўпинча диктатура, аниқроғи, сиёсий бюрократиянинг нивелирланган³ жамият устидан диктатураси сифатида характерлашади.

Кўрқаманки, “Сиёсий бюрократик диктатура” тушунчаси ўзининг содда туюлишига қарамай, ҳокимиятнинг асл характерини очишдан кўра уни парда ортига беркитади.

Хўш, биз диктатурани қандай тушунамиз?

Анъанавий англашда диктатурани жамиятнинг зулмкор гуруҳлар томонидан зўрлик орқали

³ **Нивелирланган** – “жамиятдаги инсонларнинг ўзига хос ва фарқли жиҳатлари йўқ қилинган, қолипга солинган” маъносида қўлланган – тарж.

эгалланиши деб тушуниш мумкин. Ижтимоий маънода эса маълум бир тўда манфаатлари йўлида жамият аъзоларини осонлик билан манипуляция қилиш назарда тутилади.

Диктатурани “анъанавий” ёки “классик” анг-лашда унинг муваққатлиги, тарихий эфемерлиги ва беқарорлиги ҳақидаги қарашлар устунлик қи-лади. Унинг яшовчанлиги диктатор ҳаёти билан чамбарчас боғланади, бу тобелик эса кўпинча ло-кал характер касб этиши таъкидланади. Классик диктатура у ёки бу мафкурани қонунийлашти-ришига қарамасдан ўзининг асосий тиргаги сифатида армия ва полицияни кўради. Бундай ҳолларда диктатор ўзини иқтидор аренасидан суғуриб олишга қодир бўлган, яхши қурулланган гуруҳларни реал хавф сифатида билади.

Ўйлашимча, бизнинг тузум ва “классик” дикта-туранинг умумий жиҳатлари жуда кам. Ҳозирги давр диктатурасининг ўзига хос жиҳатларини эса қуйидагиларда кўриш мумкин:

Биринчидан, у локал эмас, балки бир нечта давлатлар блокини ўзида жамлаган, дунёдаги иккита замонавий буюк давлатнинг биридир. Табиийки, бу диктатура турли хил тарихий ва ҳудудий ўзига хосликларни намоён қилса-да, бутун ҳудуди бўйлаб турли давлатлар блоки чегаралари билан сезиларли чекланган. У на-фақат ўзи бирлаштирган мамлакатларида уму-мий тамойилларни жорий қилган, балки ягона

шаклда тизимлаштирилган (айнан буюк давлат томонидан сингдирилган усуллар ёрдамида) буюк давлат манфаатларини кўзлаб ҳийлакор ўйинлар қилувчи зулумкор идоралар тўри билан ўраб ташланган.

Дунёда ядровий мувозанатни таъминловчи буюк давлат эканлиги, “классик” диктатура билан солиштирганда, унга жуда катта ташқи барқарорликни тақдим этади. Изоляцияланган тизимга эга давлатларда инқирозни вужудга келтириши мумкин бўлган локал беқарорлик бизнинг тузумга хавф солмайди, чунки бундай беқарорлик блокнинг бошқа қисмлари ҳисобига қуролли босим воситасида ҳал қилиниши мумкин.

Иккинчидан, агар беқарорлик “классик” диктатуралар учун табиий ҳол бўлса, уларнинг кўплари тарихда фақат эпизодлар, тасодифий ижтимоий жараёнларнинг жузъий натижалари ёки инсон оммасининг заиф уринишлари эканлигини кўрамиз – бизнинг тизимимиз ҳақида эса бундай дея олмаймиз; гарчи бу тизим дастлаб ўзини вужудга келтирган мафкуравий-ижтимоий илдизлар ва ҳаракатлардан узоқлашиб кетган бўлса-да, мазкур ҳаракатлар (мен XIX асрнинг меҳнат ва социалистик ҳаракатларини назарда тутмоқдаман) ўз ички моҳиятини сақлаб қолган, бу эса кучли тарихий асос ва тизимга пойдевор вазифасини бажариши мумкин бўлган етарлича

мустаҳкам замин ҳамдир. У ўзининг ривожланиши жараёнида аста-секинлик билан дунё ва замонавий давр таркибидан мустаҳкам жой олди ҳамда мутлақо янги ижтимоий ва сиёсий воқеликка айланиб улгурди.

Ушбу тарихий асослантириш мазкур ҳаракатлар пайдо бўлган даврнинг ижтимоий зиддиятларини чуқур англашни ҳам ўз ичига олади; шу билан бирга, ушбу “чуқур англаш” деб номланган феномен ривожланишига сабаб бўлган бегоналашувга даҳшатли мойиллик генетик пишиб етилганлигини ҳам эсда тутиш лозим. Аммо бу мойилликни даврнинг сиёсий иқлими билан “асослашга” уриниш ҳодисаларини ҳам кузатмоқдамиз.

Учинчидан, ушбу “чуқур англаш” тузумимизни бошқа замонавий диктатуралардан ажратиб турадиган хусусиятларидан биридир. У мутлақо мослашувчан, мантиқий тугал, умумтушунарли ва жуда қайишқоқ мафкурага эга бўлиб, мажмуавийлиги ва ёпиқлиги билан секулярлашган дин характерига эга: у ҳар қандай саволга тайёр жавобни таклиф қилади, инсон ҳаётига чуқур кириб бориб, ўзини қисман эмас, тўлиқ қабул қилишигизни талаб этади.

Метафизик ва экзистенциал қадриятлар инқирози ҳамда бегоналашув сабаб инсон ўз қадрини йўқотган даврда ушбу мафкура ўзига хос сеҳрли жозибага эга бўла бошлайди: у безовталанган

қалбга осонлик билан “паноҳ” беради; мазкур мафкурага таслим бўлишингиз билан ҳамма нараса яна “равшанлашади”, ҳаёт “мазмунга” тўлади, ноаниқ саволларга “аниқ жавоблар” топилади, ташвиш ва ёлғизлик “чекинади”.

Бироқ ушбу арзон-гаров “бошпана” эвазига инсон жуда қиммат тўлов қилиши, яъни ўз онги, виждони ҳамда масъулиятидан воз кечиши лозим, бу мафкурани қабул қилиш эса онг ва виждонни “тажриба зиндонига жойлаш” ва шу орқали ҳокимият марказини – ҳақиқат маркази сифатида эътироф ва эътиқод қилишдек мудҳиш оқибатни келтириб чиқаради (бизнинг ҳолатимизда олий дунёвий ҳокимият бу – айни пайтда олий диний ҳокимият бўлиб, Византия цезарапапизмининг⁴ мутлақ нусхасидир).

Шуни тан олиш керакки, юқоридаги таърифлардан фарқли ўлароқ, бу мафкура бизнинг блокимиз⁵ ҳудудидаги инсонларга жуда катта таъсир кўрсатмаслиги билан ўзига хосдир (эҳтимол, империя манфаати инсон манфаатидан устун бўлган, империализм ва ватанпарварлик бирлашиб кетган Россиядан ташқари). Аммо бу муҳим эмас, чунки тизимимиз мафкураси (биз бу

⁴ **Цезарапапизм** (лот. “Caesar” – цезарь ва лот. “Papa” – ота) – XIX асрнинг католик тарихшунослари томонидан қўлланган, Византиянинг диний раҳнамоси император ҳокимияти ва черков ўртасидаги муносабатларга тааллуқли атама — тарж.

⁵ Собиқ СССР таркибида бўлган Шарқий Европа давлатлари назарда тутилмоқда – тарж.

ҳақда ҳали гаплашамиз), ўзига хослиги туфайли ҳар қандай ҳудудда ва шароитда вазифасини жуда муваффақиятли бажаради;

Тўртинчидан, бошқарув техникаси масаласида анъанавий диктатуралар маълум импровизация элементларини намоён қилади; аксарият ҳолларда ҳокимият механизмлари ҳаддан ташқари маҳкамланмаган бўлиб, бундай ҳокимиятларда спонтан ва тартибга солинмайдиган ўзбошимчалик учун қулай жойлар кўзга ташланади; ҳукуматга қаршилиқ кўрсатишнинг баъзи шакллари учун ижтимоий, маънавий ва моддий шароитлар етарлича топилади, қисқача айтганда, ҳукмрон тизимнинг ҳали ҳам заиф ва барқарорлашмасдан туриб сўкилиб кетиши кутиладиган “сиртқи чоклари” мавжуд бўлади.

СССР тизимидаги олтмиш йиллик ривожланиш йўлимиз ва бу тузумнинг Шарқий Европа мамлакатларида деярли ўттиз йиллик (асосан Россия яқка ҳукмронлигининг тарихий тузилмавий моделларига таяниб) тараққиёти, ҳокимиятнинг “жисмоний” кучига тескари ўлароқ жамиятни тўғридан-тўғри ва билвосита манипуляция қилишнинг мукамал ва яхши ривожланган механизмлари устига қурилдики, эндиликда бу манипулятив тизим ҳокимиятнинг мутлақо янги кўринишдаги “жисмоний кучи” сифатида намоён бўлмоқда.

Шунингдек, тизим фаолиятининг самарадорлиги (бу ҳақида унутмайлик) давлат мулки ҳисобига сезиларли кучайтирилади ва ишлаб чиқариш воситалари маъмурий-буйруқбозлик билан бошқарилади, бу ҳукмрон тузилмага ўз-ўзини назоратсиз инвестициялаш (масалан, бюрократик аппарат ва полицияга чекланмаган пул маблағларини киритиш) учун чексиз имкониятлар беради ва унинг ягона иш берувчилик мақоми фуқароларни манипуляция қилишни осонлаштиради.

Бешинчидан, агар “классик” диктатура барча соҳаларда инқилобий кўтарилиш, қаҳрамонлик, фидойилик ва стихияли зўравонлик муҳити билан характерланса, совет блоки ҳаётида эса бунга ўхшаш нарсаларни учратмайсиз. Ушбу блок аллақачон бошқа цивилизациялашган дунёдан ажратиб олинган анклавга айлантирилган, шундай бўлса-да, у дунёдаги ривожланиш жараёнларидан ҳимояланмаган; бундан ташқари, у дунё ҳамжамиятининг ажралмас қисми сифатида умумий тақдирни баҳам кўради ва яратади.

Аслида бизнинг жамиятимиз (Ғарбий дунё билан узоқ муддатли бирга яшаш фақат бунга ҳисса қўшади) ўз моҳиятига кўра ривожланган Ғарб мамлакатларидаги каби ҳаёт қадриятлари иерархиясига амал қилаётганини кузатиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, бу де-факто барча

ижтимоий ва маънавий оқибатлари мавжуд бўлган индустриал истеъмолчи жамиятининг бошқа шакли ҳақида гап кетаётганини билдиради. Ушбу вазиятни ҳисобга олмай бизнинг тизимимиздаги ҳокимиятнинг моҳиятини тушуниш мумкин эмас.

Ҳокимият характери ва тизимимизни анъанавий диктатура билан солиштиришдан келиб чиқадиган фарқлар аниқ бўлиши ҳамда фикрларим тўлиқ англаниши хавотири мени янги тушунчаларни танлашга мажбур қилмоқда. Кейинги фикрларимда тизимимизни посттоталитар деб атасам-да, бу энг омадли таъриф эмаслигини тушунаман, афсуски, бундан яхшисини топа олмаяпман.

Ушбу “пост” қўшимчасини қўллаб, бизнинг тизим тоталитар эмас дейиш ниятидан йироқман, аксинча, шуни таъкидлашни истардимки, бизнинг тоталитаризм одатда онгимизга боғланган “классик” тоталитар диктатурадан фарқлидир. Мен айтиб ўтган ҳолатлар, шубҳасиз, фақат шартли омиллар ва посттоталитар тузум ҳокимиятининг пойдевори атрофидаги ўзига хос воқеа-ҳодисалардир. Кейинги бўлимларда ушбу пойдеворга “чироқ тутиб” яширин хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қиламан.

3

Сабзавот дўкони мудир (кўкатчи) пиёз ва сабзи растасига “Бутун дунё пролетарлари бирлашингиз!” шиорини осиб қўйди.

Нега?

Кўкатчи дунёга нима демоқчи?

Наҳотки у дунё пролетарларини бирлаштириш ниятида бўлса?

Эълон мотиви қайси манзилга йўналтирилган?

Кўкатчи “пролетарлар бирлашуви” тушунчасини тафаккур қилганми?

Ўйлашимча, кўкатчилар шиорлар маъноси ҳақида тафаккур қилмайдилар ва алалоқибат шиорлар ёрдамида қарашларини ифода этиш нияти ҳам йўқ. Ушбу тарғибот матоҳини бизнинг кўкатчимизга пиёз ва сабзига қўшиб омбордан келтиришди ва у бошқалар қатори йиллар давомидаги одат сифатида шиорни растасига осиб қўйди.

Шиорни осмаса, у муаммолар гирдобидида қоларди. Масалан: расталарни жиҳозламагани учун танбеҳ олиши, ҳатто хоинликда айбланиши ҳам мумкин. Ҳа, кўкатчи қоидага амал қилди, чунки бирор нарсага эришиш учун режим қоидаларига риоя қилиши лозим; бу “жамият билан уйғунликда” яшаш ва хавфсиз ҳаётни кафолатлайдиган минглаб “майда нарсалардан” биридир. Кўриниб турибдики, кўкатчига шиорнинг се-

мантик таркиби муҳим эмас. Шиор мазмунини жамоатчиликка етказиш кўкатчининг мақсадига кирмайди.

Албатта, юқоридаги таъкид билан унинг ҳаракатларида ҳеч қандай маъно йўқ демоқчи эмасман. Кўкатчи ўз шиори билан ҳеч қандай маълумот тарқатмаяпти деган хаёлга ҳам бормаслик лозим. Ушбу шиор шифрланган ва аниқ йўналтирилган информацияларни ўзида жамлаган символ вазифасини бажаради.

Шиорнинг оғзаки шаклини қуйидагича ифодалаш мумкин: “Мен, кўкатчи Х.У. белгиланган макондаман ва нима қилишим кераклигини англайман; қандай кутилган бўлса, шундай ҳаракат қиламан; менга ишонишингиз мумкин ва шахсиятимда хавф мавжуд эмас; мен бўйсунувчман, шунинг учун тинч ҳаётга ҳақлиман”. Мазкур матносни хабар ўзининг аниқ манзилига эга: у “юқорига”, яъни кўкатчининг бошлиқларига йўналтирилган ва айни пайтда чақимчилардан ҳимоя қалқони ҳамдир.

Шундай қилиб, шиор ўзининг соф маъноси билан кўкатчига дахлдор ва унинг ҳаётий қизиқишини акс эттиради. Аммо у нимаси билан эътиборга лойиқ: агар кўкатчи “Қўрқаман, шу сабаб итоатлиман” кўринишида битилган шиорни осишга мажбур бўлганида, у шиорга бунчалик бефарқ бўлмас эди. Гарчи шиорнинг бундай янграши матннинг яланғоч маъноси

очиқласа-да, катта эҳтимол билан, кўкатчи ўзининг ҳақорати эвазига бундай шиорни осишга ботинмасди, албатта, бу ёқимсиз ва уятлидир. Ахир кўкатчи ҳам инсон ва табиийки инсоний қадриятларга эга.

Бундай асоратларнинг олдини олиш учун ҳокимиятга бўлган садоқат устки қобиғи билан бўлса-да, соф ниятларга ишора қилувчи “белги” шаклида намоён бўлиши керак. Кўкатчи ҳеч бўлмаганда: “Ахир нима учун пролетарлар ҳеч бирлашмайди?” деб савол қўйиш жасоратини ўзида сақлаб қолиши лозим. Шундай қилиб, ушбу “белги” итоаткорликнинг “ўзгармас” мотивларини ва иқтидорнинг “барқарор” таянчларини “улуғворлик” жабҳаси ортига инсонлардан яшириш имконини беради.

Бу “улуғворлик” мафкурадир.

Мафкура дунё билан муносабатга киришишнинг сунъий шакли сифатида инсонда “етуклик”, “муносиблик” ва “ахлоқийлик” иллюзияси вужудга келишига илҳом беради ва шу билан бирга амалда бундай бўлмаслик “имконини” ҳам таъминлайди; “шахс ости” мавҳум эрзац (сифатсиз ўринбосар) сифатида у инсонга виждонини алдашга, шарафсизлигини (“modus vivendi” сини) дунёдан ва ўзидан яширишга шароит яратади.

Бу самарали ҳамда бир вақтнинг ўзида “Юқори-га”, “Пастга”, “Ўнг ва чапга”, одамлар ҳамда Худога ҳам ўз шахсини гувоҳлантиришнинг “олижаноб”

усулидир. Бу инсоннинг “борлиққа бўйсунини”, бегоналашувини ва мавжуд нарсаларга мослашганлигини яширишда ёрдам берадиган ширма (парда)дир.

Бу алиби ҳаммага, яъни: “Бутун дунё пролетарларини бирлаштириш” ғояси ортига ўз савдосини йўқотиш қўрқувини яширган кўкатчидан тортиб “Ишчилар синфига хизмат қилиш” ғояси ортига – иқтидорини сақлаб қолиш қўрқувини яширган амалдоргача мақбулдир. Мафкуранинг дастлабки “алибистик” функцияси шундай таркибга эгаки, у инсонда тоталитар тузумнинг жабрланувчиси ва посттоталитар тузумнинг эса тиргаги иллюзиясини вужудга келтиради, яъни тоталитар тузумдан кейин у инсоний турмуш тарзи ва коинотга уйғун ҳаёт кечираётганини англатмоқчи бўлади.

У ёки бу диктатуранинг фаолият доираси қанчалик тор ва у дохил бўлган жамият маданиятсиз бўлса, диктаторнинг хоҳиш-иродаси ҳам шунчалик очиқ, яъни “яланғоч” интизом, “дунёга мураккаблаштирилмаган муносабат”⁶ ва “ўз-ўзини дафн”⁷ қилиш орқали амалга оширилади.

Бироқ ҳокимият механизмлари қанчалик мураккаб бўлса, тизим шунчалик кенг ва табақа-

⁶ Ўзининг шарафсиз диктатор эканлигини дунё ҳамжамиятидан яширмай тоталитар бошқарувда давом этиш – тарж.

⁷ Диктатура ўз ўлим уруғини ўзи билан олиб юриши назарда тутилмоқда.

ланган жамиятни қамраб олади, қанчалик узоқ яшаса, шунчалик кўп индивидларни “ташқаридан” ўзига жалб қилиши талаб этилади, тизим фаолиятида ғоявий “алиби” шунчалик муҳим аҳамият касб қиладики, мафкура иқтидорнинг шахсга етиб олиши ва шахснинг иқтидорга кўтарилиши учун ўзига хос “кўприк” вазифасини ўтай бошлайди.

Шунинг учун ҳам посттоталитар тузумда мафкура катта рол ўйнайди: у компонентлардан, инстанциялардан, дастаклардан ва бошқа манипуляцион воситаларидан иборат бўлиб, шахсий ирода ва тасодифларга ҳеч қандай имкон бермай, иқтидор яхлитлигини ишончли ҳимоя қилади.

Ўзининг ва ҳар бир компонентининг универсал “алибиси” сифатида мафкурасиз ҳокимият шунчаки ақлга сиғмайди.

4

Посттоталитаризм ва ҳаётий интенция(ният)лар ўртасида жарлик бор: ҳаёт – кўп жиҳатдан плюрализм ва ўзлигига интилаётган бир вақтда посттоталитар тизим эса аксинча, монолитлик ва тотал интизомга интилади; ҳаёт – тобора кўпроқ ва кўпроқ “ақл бовар қилмайдиган” тузилмаларни яратишга интилаётган бир пайтда посттоталитар тузум эса унга “ақл бовар қиладиган воқеликни” сингдиришга ҳаракат қилади. Посттоталитар тизимнинг ўзгармас (қайсар) моҳияти: унинг “ўзига

ўзи” ориентация олишида ҳамда иложи борича “ўзлигини” кўпроқ сақлаб қолиш орқали таъсир доирасини кенгайтиришида намоён бўлади.

Бу тузум инсонга хизмат қиладими ўзи? Ҳа, фақат инсон тузумга қанча хизмат қилса – шунча, заррача ҳам ортиқ эмас; тузум ўзи белгилаган “қоидалар”дан ҳар қандай оғишни ўзига суиқасд сифатида қабул қилади, чунки у мазкур кўринишдаги ҳар қандай трансценденцияни⁸ принципиал даражада рад этади.

Шуни таъкидлаш мумкинки, посттоталитар тузумнинг ички мақсади илк қарашда кўринганидек фақат ҳукмрон элита қўлида иқтидор сақланиб қолишини таъминлаш эмас, балки бу – ўзини асраш инстинкти, ижтимоий феномен ҳамдир. Ёхуд ўзини кўрларча ҳаракатлантирувчи ноаниқ “юксак” нарсага бўйсунтириш.

Инсон ҳаттоки давлат иерархиясида бирор бир мансабни эгаллаган бўлса-да, бу тизим учун ҳеч нарсани англатмайди; мансабдорлар “ўзбошқаришни” амалга ошириш ва унга хизмат қилишга чақирилган хизматкорлардир, холос; шунинг учун инсоннинг иқтидорга интилишлари

⁸ **Трансценденция** (лот. “*transcendens*”дан олинган “кўрсатилган белгидан ошиб кетиш, ўтиш, чиқиш”) – бу тажрибада маълум бўлмаган эришиб бўлмайдиган нарсалар, ҳиссиёт чегараларидан ошиб кетишни англатади. Кенг маънода трансценденция инсон борлигининг “қарама-қарши томони” деган маънони англатади — *тарж.*

“Ўзбошқариш” билан зиддиятгача давом этиши мумкин.

Мафкура бу – “алибистик” кўприк бўлиб, тузум ва одам ўртасидаги бўшлиқни ёпади; мафкура тизим даъволарини ҳаётӣ эҳтиёж сифатида кўрсатади: бу ҳақиқат кўринишидаги “хаёлот” дунёсидир. Инсон посттоталитар тузумнинг қоидаларини деярли ҳар қадамда сезади. У олдин мафкуравий қўлқопларини ёки ниқобларини кияди ва ундан кейингина муносабатларга киришади.

Шунинг учун ҳам тизимдаги ҳаёт иккиюзламачилик ва ёлғон билан қоришиб кетган бўлиб, бунда бюрократик ҳокимият – халқ ҳокимияти дейилади; ишчилар синфи номи билан – ишчилар қул қилинади; инсонни тотал таҳқирлаш – инсон эркинлиги деб қаралади; ахборот изоляциси унинг очиқлиги деб аталади; жамоат назорати ташкилотларининг ҳукумат томонидан манипуляция қилиниши ва ҳукумат ўзбошимчалиги – қонун устуворлиги сифатида, маданиятни йўқ қилиш – унинг ривожланиши сифатида; империя таъсир доирасининг кенгайиши – жабрдийдаларга ғамхўрлик сифатида; сўз эркинлиги чекланиши – эркинликнинг юксак кўриниши сифатида; сайлов сохтакорлиги – демократиянинг энг олий шакли сифатида; тафаккур қуллиги – илғор илмий дунёқараш сифатида; оккупация – биродарлик ёрдами сифатида тақдим этилади.

Ҳокимият ўз ёлғонлари асири бўлганлиги учун сохтакорликка эҳтиёж сезади. Ўтмишни, бугунни, келажакни ва статистикани қалбакилаштиради. У ўзини қудратли ва зўравон полиция аппарати мавжуд эмасдай тутати. Инсон ҳуқуқларига риоя қилаётганини сурбетларча таъкидлайди.

Мунофиқликни мунофиқлик ортига яширади.

Шундай бўлса-да, инсон бу мистификацияга ишониши шарт эмас. Бироқ у ўзини мазкур ёлғонларга ишонаётгандек тутиши керак; ҳеч бўлмаганда жимгина толерантликни сақлаши ёки ёлғончилар билан уйғунликни йўқотмаслиги лозим. Юқорида келтирилган сабабларга кўра, инсон ёлғон билан яшашга мажбур бўлади, лекин у ёлғонни қабул қилиши керак эмас. У ёлғонга қоришиб кетган ва алдовдан иборат ҳаётни қабул қилгани кифоя қилади. Бу билан инсон автоматик ва ғайриихтиёрий равишда тузумни тасдиқлайди, унинг истакларини амалга оширади, ўзига сингдиради ва тизимнинг таркибий қисмига айланади.

5

Анлаганимиздек, шиор чақириқлари унинг асл маъноси билан боғлиқ эмас. Шунга қарамай шиорнинг соф моҳияти кундай равшан ва ҳамма учун тушунарлидир. Бу белгиланган коднинг умумочиқлигидан келиб чиқади: кўкатчи ўз садоқатини баён қилди, бу эса баёнот қабул қи-

линишининг ягона усулидир, унинг бундан бошқа йўли ҳам йўқ. Ҳокимият идоралари эътибор қаратишининг бирдан-бир имконияти ўлароқ кўкатчи “иллюзияни” ҳақиқатга айирбошлаш “ритуалини” бажарди, “ўйин қоидаларига” рози бўлди. Ритуални қабул қилган кўкатчи ўйин иштирокчиси, яъни ўйинчига айланди ва ўйин давомийлиги ҳамда ҳаётийлигини таъминлади.

Агар мафкура дастлаб тузум ва инсон ўртасидаги “кўприк” вазифасини бажарган бўлса, инсон бу кўприкка қадам қўйиши билан у айна вақтда ўзи ва тузум ўртасидаги, шунингдек, унинг ажралмас қисми сифатида ўзи ва бошқа инсонлар ўртасидаги кўприк вазифасини ҳам ўтай бошлайди. Мафкура ўз “ташқи” ҳаракати билан дастлаб ўзининг психологик “алибиси” сифатида ҳокимиятни шакллантиришга ёрдам берса, у умумқабул қилинган пайтдан бошлаб эса ҳокимиятнинг таркибий қисми ўлароқ уни “ичкаридан” ташкил этиб, давлат ички алоқаларининг ритуаллашган дастаги функциясини бажара бошлайди. “Жисмоний” томондан эса мафкура ҳокимият ва унинг бошқа унсурларини – “ўзини ифодалашнинг” ягона усули сифатида ўзаро боғлайди ва боғлиқлилик аниқ “метафизик” тартиботсиз мавжуд бўла олмас эди; бу тартиб уларнинг ҳаракатланиши учун “ўйин қоидаларини”, яъни маълум нормалар, чекловлар ва қонуниятларни сингдириш вазифасини бажаради.

Мафкура – давлатнинг бутун тузилмаси учун умумий, жипслаштирадиган ва ички алоқани таъминлайдиган, маълумот ва йўриқномаларни узатадиган фундаментал алоқа тизимидир. Шунингдек, ҳокимиятга ўзига хос ўлчам ва шакл берадиган “қўлланма” ва “йўл хариталари”нинг ўзига хос мажмуасидир.

Ушбу “метафизик” тартиб тоталитар давлат тузилмаси ички кучининг кафолатидир. Бу интизом воситаси ва тамойилларини елимлаш унсуридир, бусиз ҳокимият тоталитар тузилма сифатида ҳалокатга учраб, тартибсиз манфаатлар ва тенденциялар талатўпида, бир-бири билан тўқнашадиган кўплаб алоҳида элементларга бўлиниб кетиши керак эди; елимланмасдан (мафкурасиз) қурилган тоталитар ҳокимият пирамидаси, айтилганидек, материянинг инқироzi пайтида “ўз-ўзидан қулаши” керак.

Охир-оқибат ҳокимият воқелигининг талқини сифатида мафкура давлат манфаатларига доимо бўйсунди, шунинг учун мафкуравий жараёнлар ҳақсизлик, “хаёлот дунёсини” шакллантириш ва ритуалларни парваришлаш табиий тенденцияга эга.

Ҳокимият учун кураш ва ижтимоий назорат мавжуд бўлган жамиятда ҳокимият жипслигига хизмат қилаётган мафкура устидан ҳам жамоатчилик назорати мавжуд бўлади. Бундай шароитда мафкуранинг реалликдан тўлиқ ажралиб

кетишига халақит берадиган муайян илмоқлар доим топилади.

Тоталитаризм шароитида бундай илмоқлар йўқолади, шунинг учун ҳам ҳеч нарса мафкурани реалликдан узоқлашишга ва аста-секин посттоталитар тузум қоришмасига айланишига тўсқинлик қила олмайди. Бу қоришма эса – “иллюзиялар”, ритуаллар, семантик айланиш тил ҳамда реал воқеликни сохта ҳақиқат билан алмаштирадиган маросимлар тизимидан бошқа нарса эмас. Шу билан бирга мафкура – ҳокимиятнинг “алибистик” тасдиғи ва ички мажбурий принципи сифатида – муҳим таркибий қисми ва асосий устунига айланиб боради.

Ушбу тенденция қийматининг ўсиши ва воқеликдан давомий узоқлашиш орқали мафкура мутлақ кучга эга бўла бошлайди ва бора-бора рационал “ҳақиқатга” айланади, гарчи у маълум бир воқеликни акс эттирса-да, маълум даражаларда (ва энг муҳими, “ҳокимият ичида”) реалликдан ҳам муҳимроқдир: мафкура ўз ортида яширинган воқеликка эмас, балки ритуалларнинг самимийлигига асосланишни бошлайди; ҳодисалар моҳияти – ҳодисанинг ўзидан эмас, балки унинг мафкуравий контекстидан келиб чиқади, яъни ҳақиқат тезисга эмас, балки тезис ҳақиқатга таъсир қилади.

Демак, ҳокимият ҳақиқатдан кўра кўпроқ мафкурага яқин бўла бошлайди, у ўз кучини тезисдан

олади ва у тезисга тўлиқ боғланиб қолади. Бу муқаррар равишда мафкуранинг ҳокимиятга эмас (парадоксал тарзда), ҳокимиятнинг мафкурага хизмат қила бошлаётганини кўрсатади; мафкура гўё ҳокимиятнинг ўзидан “ҳокимиятни тортиб олган” диктаторга айланади. Одамлар эмас, балки тезис, ритуал ва мафкуралар инсонлар устидан бошқарув ўрнатганлиги таассуроти пайдо бўлади.

Мафкура ҳокимият ички мустаҳкамлигининг асосий кафолати, айни пайтда иқтидор ворисийлигининг муҳим шарти ҳамдир. “Классик” диктатурада иқтидорга нисбатан мерос ҳуқуқи ҳанузгача муаммоли бўлиб, бундай тизимларда ҳокимиятни кўзлаган эҳтимолий даъвогарлар кўпинча “яланғоч” кучга мурожаат қилади. Посттоталитар тузумда эса ҳокимият бир шахсдан бошқасига, бир гуруҳдан иккинчисига ёки авлоддан-авлодга анча юмшоқ усулда, аниқроғи, янги “ring-maker”⁹ функциясини ишга солиб, етакчи кадрларни танлаш легитимация ритуали асосида амалга оширилади. Ритуалга таяниш ва уни содиқлик билан жонлантириш номзодга “ўсиш” имкониятини беради.

⁹ **Maker** – компьютер технологияларида қўлланидиган, олдиндан аниқлаб олинган ва навбати белгиланган маълумот(бит)ларни кабель орқали жўнатиш технологияси. Муаллиф “ring-maker” тушунчаси орқали посттоталитар тузумларда ҳокимият пиллапояларидан юқорига кўтариладиган кадрлар олдиндан жиддий ўрганилиши ва бу тизимда тасодикий ҳамда ўзининг кутилмаган ижодкорлигини кўрсатадиган инсонлар бўлмаслигига ишора қилмоқда.

Табиийки, посттоталитар тузумда ҳам ҳокимият учун кураш мавжуд ва аксарият ҳолларда бу кураш очиқ жамиятдагига қараганда анча шиддатли ҳамдир (албатта, бу кураш демократик қоидалар билан тартибга солинмайди ва жамоатчилик назорати билан қамраб олинмаган ҳамда шаффоф эмас, балки яширин, парда ортидаги курашдир. Масалан, ҳукмрон коммунистик партиянинг ҳудудий бўлимларининг бирида бош котиб алмаштирилса, куч ишлатар қисмлар ва хавфсизлик бўлинмалари аксарият ҳолларда ҳарбий ҳушёрлик ҳолатига келтирилади).

Бироқ бу “классик” диктатура курашларидан фарқли ўлароқ, ҳеч қачон тизим пойдевори ва унинг барқарорлигига таҳдид солмайди. Жуда ошиб кетса, давлат структураларида тебранишларни вужудга келтириши мумкин, аммо унинг табиий бириктирувчи тўқимаси бўлмиш мафкура дарз кетмаганлиги учун тезда ўзини тиклаб олади: ким кимнинг ўрнига ва қандай усуллар билан келишидан қатъи назар буларнинг барчаси фақат умумий ритуал фонида амалга оширилади.

Буни “ритуал диктатураси” дейиш мумкин, мазкур янги қиёфадаги диктатура табиийки ҳокимиятнинг сезиларли ўзсизлашишига олиб келади; инсонлар ритуалга бўйсунди ва унга деярли сингиб кетади, кўпинча ритуал одамларни зулмат исканжасидан “ҳокимият нурига” кўтарилиши учун табиий восита сифатида кўрилади:

посттоталитар тизимда давлат иерархиясидаги барча ёрқин (лаёқатли) шахслар ҳокимият тўрининг ахлоқсиз, маддоҳ, қарсакбоз ва қулсифат югурдаклари томонидан сиқиб чиқарилаётганини кузатиш мумкин.

Қиёфасиз ва ўзлигини йўқотган ҳокимиятнинг бундай ўзбошимча ҳаракатланиши тизим “ўзҳаракатининг” асос солувчи белгиларидан биридир; афтидан, ушбу “ўзҳаракат” диктати давлат тузилмаларига хизматчиларни танлашда номзодларнинг шахсий иродасини инобатга олмайди, назаримда “нутқ диктати”¹⁰ посттоталитар тузум “ўзҳаракатини” кафолатлайдиган энг яхши “нотиқларга” ҳокимиятни тақдим этади.

Ғарб советологлари шахснинг посттоталитар тизимдаги ролини кўпинча ошириб баҳолайдилар. Улар иқтидордаги шахслар (нейтраллашган тузилмалар томонидан чексиз ваколатлантирилганига қарамай) тизимнинг аҳамиятсиз ва иттоаткор қули эканлигини кўздан қочиришади.

Бироқ тажриба шуни кўрсатадики, тизим “ўзҳаракати” ва юқори турувчи раҳбарининг

¹⁰ “Нутқ диктати” – муаллиф ушбу тушунчани қўллаш орқали посттоталитар жамиятларда давлат хизматчиларининг режим томонидан норасмий маъқулланган нутқ қоидаларига амал қилиши сиёсий ритуалнинг муҳим унсурларидан бири эканлигини урғуламоқда. Мана шу расмий белгиланмаган, лекин ҳамма бирдек амал қиладиган “нутқ” кейинчалик жиддий ижтимоий жараёнга айланиши орқали “нутқ диктатига” йўл очади ва инсонларни ғайритабиий равишда назорат қилишни бошлайди.

иродаси ва шахсиятига қараганда анча кучли индивидуаллигини сақлаб қолган мансабдор ҳам давлат иерархиясида яшаб қолиши учун аноним-ритуал ниқоб ортига ўз шахсиятини яширишга мажбур бўлади. Мабодо у ўз иродасини ифода этишга ҳаракат қилса, “ўзҳаракат” инерцион кучи билан эртами-кечми уни енгади ёки бегона жисм сифатида давлат тузилмасидан сиқиб чиқаради ёхуд аста-секин ўз шахсиятидан воз кечишга, “ўзбошқарув” билан бирлашишга ва олдингилардан фарқ қилмайдиган югурдакка айланишга мажбур қилади (Гусак¹¹ ёки Гомулка¹² эволюциясини эсланг).

¹¹ **Густав Гусак** – 1975-1989 йилларда Чехословакия Президенти лавозимида фаолият кўрсатган. 1950 йилда Густав Гусак “буржуа миллатчилиги” да айбланиб, 1951 йилнинг феврилида ҳибсга олинган. 1954 йилда у умрбод қамоқ жазосига ҳукм қилинган бўлса-да, судда айбини тан олмаган. Гусак Леополдовода Александр Мак ва Словакия фашистик ҳукуматининг бошқа аъзолари билан бирга жазони ўтаган. 1960 йилда у президент Антонин Новотний томонидан амнистия қилинди. У сочлари оқарган ва деярли тишсиз ҳибсдан чиқди. 1963 йилда тўлиқ реабилитация қилинди. Озод қилинганидан кейин у Словакия Фанлар академияси Давлат ва ҳуқуқ институтида илмий ходим бўлиб ишлаган. “Прага баҳори” пайтида Гусак Совет Иттифоқининг Чехословакияга босим ўтказишига қарши бўлган Дубчек тарафдори эди. 1968 йил апрель ойида у ҳукумат раисининг ўринбосари бўлди. 1968 йил август ойида Чехословакия ва Совет раҳбарларининг Москвадаги музокаралари чоғида Гусак Брежнев тарафдори бўлиб, позициясини ўзгартирган — *таржимон*.

¹² **Владислав Гомулка** – Польша Коммунистик партиясини бошқарган йирик сиёсатчилардан бири. 1951 йилнинг июлида Гомулка “ўнг қанот миллатчилиги” да айбланиб ҳибсга олинади, 1954 йилгача қамоқда сақланди. 1956 йил августда у партияга қайта тикланади ва 1956 йил октябрда ПБМП Марказий Қўмитасининг VII пленумида ПБМП Марказий қўмитасининг биринчи котиби этиб сайланди.

Доимий равишда ритуаллар ортига яшириниш ва унга мурожаат қилиш зарурати, ҳатто давлат хизматидаги энг маърифатли инсонларни ҳам “мафкура асирига” айлантиради: алалоқибат улар сохта (мафкуравий) ҳақиқат билан алмаштириб қўйилган “яланғоч” воқеликнинг тубига қарашга ҳам ботина олмай қоладилар (фикримча, 1968 йилда Дубчек¹³ раҳбарияти ҳал қилувчи “сўнгги сўроқларда” боши берк кўчага кириб қолиши-

Гомулка қишлоқ хўжалиги сиёсатини қайта кўриб чиқишни, католик черкови билан муносабатларни нормаллаштиришни, ишчиларнинг ўзини ўзи бошқариш тизимини ривожлантиришни таъминлаган ва 1980-йилларга қадар Польшада амалга оширилган “Польша социализми”нинг мафкурачиси бўлди — *тарж.*

¹³ Бу ерда сўз “Прага баҳори” номи билан машҳур бўлган ва кейинчалик СССР босими остида тўхтатилган ислохотлар ҳақида кетмоқда. “Прага баҳори” – Чехословакияда 1968 йил 5 январдан 21 августгача бўлган даврда ЧКП МҚнинг биринчи котибилигига сайланган Александр Дубчек ва унинг фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини кенгайтиришга ва мамлакатда ҳокимиятни номарказлаштиришга қаратилган ислохотлари билан боғлиқ давр. “Инсоний қиёфадаги социализм” номи билан эълон қилган Дубчекнинг ислохотлари фуқароларга кўшимча демократик ҳуқуқларни, яъни сўз эркинлиги, ҳаракат эркинлиги, оммавий ахборот воситалари устидан давлат назорати камайтиришни таъминлашга уруниш эди. Сиёсий ва маданий ҳаётдаги ўзгаришлар сиёсати ва ижроия ҳокимият тизимидаги ислохотлар СССР томонидан маъқулланмади, шундан сўнг Варшава Шартномаси Ташкилотининг қўшинлари Чехословакия ҳудудига норозилик ва намоийшларни бостириш учун киритилди, бу эса мамлакатда мухожирот тўлқинини келтириб чиқарди. Қўшинларнинг киритилиши ва норозиликларнинг бостирилишидан сўнг Чехословакия “нормаллашиш” даврига кирди: кейинги раҳбарлар Чехословакияда Дубчекдан олдин мавжуд бўлган сиёсий ва иқтисодий қадриятларни тиклашга ҳаракат қилишди. Дубчекни алмаштирган ва кейинчалик президент бўлган Густав Гусак Дубчекнинг деярли барча ислохотларини бекор қилди — *тарж.*

нинг асосий сабабларидан бири ҳам уларнинг “иллюзия дунёсидан” чиқа олмаганлигида эди).

Шундай қилиб мафкура – тизим ботиний яхлитлигини кафолатлайдиган ички алоқа воқитаси сифатида ҳокимиятнинг “жисмоний” моҳиятидан кенгроқдир. Мафкурани маълум даражада давлатнинг жисмоний кучини ўзига бўйсундирадиган, аммо шу билан бирга унинг барқарорлигини таъминлайдиган посттоталитар тизимнинг элементи деб ҳам айта оламиз.

Мафкура бу – тизим ташқи барқарорлигининг устунларидан биридир. Айти пайтда бу устун беқарор пойдевор, яъни ёлғонлар узрадир. Шунинг учун мафкура ёлғонга рози бўлсангизгина, сизни кўтариб туради.

❧ 6 ❧

Нима учун кўкатчи ўз садоқатини растасига шиор осий йўли билан ифода этди? У ўз итоаткорлигини бошқа “тинчроқ” усуллар билан етарлича исботлай олмадими? Дарҳақиқат, у касабаяушмаси йиғилишларида ҳар доим керакли тарзда овоз берди, турли танловларда қатнашди, сайловларда мунтазам иштирок этди ва ҳатто “Антихартияни”¹⁴ ҳам имзолади. Нега у доимий

¹⁴ **Антихартия** – “Хартия-77”га қарши имзо йиғиш ҳаракати бўлиб, 1977 йил 29 январда бошланган. Хужжат диссидентларни қоралаб, оддий одамларни “социализм душманлари” билан алоқа қилишдан қайтаришга қаратилган эди. Акция ўтказиладиган Прагадаги Миллий театрда

эътиборда бўлишни истади? Энг қизиғи, одамлар дунё пролетарларини бирлаштириш учун бозорга бормайди. Улар ушбу шиорни ўқимайди ва сезмайдилар ҳам. Раста олдида тўхтаган аёл помидор ҳақида ўйлайди, шиор ҳақида эмас, унинг мазмунига эса эътибор ҳам қаратмайди.

Кўкатчининг оммавий мурожаатида маъно кўрмаслигингиз мумкин. Аммо бу сиз ўйлаганча эмас. Тўғри, одамлар унинг шиорига эътиборсиз, лекин нима учун? Чунки бундай шиорлар бошқа дўконлар расталарида, томларда, симёғочларда, қисқаси, ҳамма жойда бор, бу эса шиорларнинг доимийлик панорамасини яратади.

Шиорларнинг жозибаси – уларнинг яхлит панорама кўринишида қабул қилинишидир. Кўкатчининг шиори мана шу гигант панораманинг майда бир заррасидир, холос.

Шунинг учун ҳам кўкатчи шиорим эътиборга тушади ёки кимнидир бирон нарсага ишонтираман деган умид билан эмас, балки минглаб

мамлакатнинг турли бурчакларидан келган зиёлилар, санъаткорлар ва ёзувчилар йиғилишди. Садоқат декларациясини имзолаган шахсларнинг исмлари ҳар куни режимнинг асосий босма органи – “Руде Право” газетасида эълон қилинди. Антихартия остида Чехословакиянинг таниқли маданият арбобларининг 7 минг 250 та имзоси тўпланган. “Социализм номи билан” шиори остидаги Антихартия – 76 та халқ артисти, 366 та фахрий, 7 000 та оддий инсонлар томонидан имзоланди. Лекин уларнинг ҳеч бирига “Хартия-77”ни ўқиб кўришига рухсат берилмаган. 2002 йил Прагада “Хартия-77”нинг 25 йиллиги муносабати билан Хартия ва Антихартия матнлари барча имзолари билан нашр этилди. Нашр катта шов-шувларга сабаб бўлди — *тарж.*

бошқа шу каби шиорлар қаторида умумий панорамани гавдалантириш учун ўрнатади. Аммо мазкур панорама ўзининг яширин маъносига эга: у одамга яшаш манзилини ва мажбуриятларини эслатиб, бошқалар нима билан машғул эканини англатиб туради. Агар инсон “жамиятдан ажралишни” ҳамда ўз “хавфсизлиги” ва фаровонлигини гаровга қўйиб “ўйин қоидаларини” бузишни хоҳламаса, риоя қилиши лозим бўлган қоидаларни кўрсатади.

Бозорга келиб кўкатчининг шиорига бу қадар бефарқ бўлган аёл бир соат олдин ўз идорасига худди шу мазмундаги шиорни осган бўлиши мумкин. Бу ишни у кўкатчимиз сингари деярли автоматик равишда ва аниқ бажаради, чунки аёл хатти-ҳаракатлари ҳам кўкатчини каби умумий панорама фонида амалга оширилади.

Тақдир тақозоси билан ўша аёлнинг идорасига келган кўкатчи ҳам унинг шиорига эътибор бермайди. Шунга қарамай дўкон ва идорадаги шиорлар ўзаро боғлиқдир: шиорлар умумий панорамага назар ташланиб, яъни панорама диктати асосида илинди, шундай экан, кўкатчи ва аёл панорама меъмори ўлароқ диктат ҳиссадорлари ҳамдир.

Кўкатчи ва ходима вазиятга мослашди ва шартларга кўнди. Улар ҳамма қилаётган ва қилиши лозим бўлган ишни тасдиқлади ҳамда амалга оширди, бу билан тизим мустақамланишига ҳисса қўшди. Образли қилиб айтганда, кўкатчи-

нинг шиорисиз ходима шиори ҳам бўлмас эди ёки аксинча. Уларнинг шиорларга ўзаро бефарқлиги алдамчидир, чунки ўйин шартларига кўниш мажбурияти айнан шиор воситасида эришилди ва ҳукмронлар иқтидори тасдиқланди, бошқача айтганда, улар бир-бирига итоаткорликни тасдиқлашга ёрдам берди. Кўкатчи ва ходима бир вақтнинг ўзида итоаткорликнинг ҳам объекти, ҳам субъекти ҳисобланиб, айна пайтда тизимнинг қурбони ҳам, воситаси ҳам ўзларидир.

Бутун шаҳарни қамраб олган ва ҳеч ким ўқимайдиган шиорлар, бир томондан, туман партия котибининг вилоят котибига ёзган шахсий рапорти ва айна пайтда ижтимоий “ўзтоталитаризм” тамойилининг хусусийликка дўниши ҳамдир. Бу эса посттоталитар тизимнинг фундамен-тал қондаси сифатида ҳар бир инсонни ихтиёрий-мажбурий равишда давлат тузилмасига елимланишини англатади.

Давлат тузилмасига елимланган инсонлар бошқарувга ўзининг инсонийлик моҳиятини сингдирмайди, балки тизимнинг гуллаб-яшнаши учун инсонийлик моҳиятидан воз кечади, шунингдек, “ўзҳаракатнинг” ҳамтовоғи сифатида у билан жавобгарликни баҳам кўриб, Фауст ва Мефистофел сингари бир-бирига боғланиб, режим “мақсадига” хизмат қилади.

Бундан ташқари, ушбу боғлиқлик туфайли инсон умумэътироф этилган меъёрларни мус-

тахкамлашда иштирок этиши ва ўзининг сиёсий қолиплари билан ватандошларига босим ўтказиши керак. Вақт ўтиши билан мафкурага елимланган инсон ушбу қарамликка сингиб, тизим билан уйғунлик касб қила бошлайди, кейинчалик мафкурага тўйинган инсон эркинликнинг ҳар қандай кўринишини – меъёрдан четга чиқиш ва тажовуз сифатида мустақил ма-лакалаш кўникмасини ҳосил қила бошлайди. Шу йўсинда посттоталитар тизим барча инсонларни ҳокимият воситасида чирмовуқдай чирмаб, “ўзтоталитар” жамиятнинг занжирли назорат (тоталлик) воситасига айлантиради.

Деярли ҳамма режимга боғланган ва унинг қулидир: нафақат кўкатчилар, балки ҳукумат раҳбарлари ҳам. Бу боғлиқлик давлат иерархиясидаги даражалар билангина фарқланади, холос: кўкатчининг боғлиқлиги қанчалик сушт бўлса, унинг имкониятлари ҳам шунчалик аҳамиятсиздир; Ҳукумат раҳбари, табиийки, мислсиз аҳамиятга эга ва мислсиз тобедир. Албатта, уларнинг иккаласи ҳам озод ва эркин эмас, фақат “мафкуравий зиндоннинг” турли ўлчамдаги хоналаридадир.

Шундай қилиб юқорида назарда тутилган тобе инсоннинг энг яқин шериги бошқа бир инсон эмас, балки инсонни нишонга олган режимдир. Давлат одамларни ўз иерархиясидаги даражасига қараб жавобгарлик ёки айбдорлик тамғасига кўра фарқлайди, лекин шу билан бир-

га, ҳеч кимга тўлиқ мажбурият юкланмайди ва аниқ айбламайди, бошқа томондан эса уларни жавобгарлик ва айбдорликдан бутунлай озод қилмайди ҳам (яъни режим ҳар қандай инсонни истаган вақтида ва жойида айбдор ёки қаҳрамон қилиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади – тарж.).

Ҳаёт ва режим ниятлари ўртасидаги зиддият икки қарама-қарши ижтимоий гуруҳнинг тўқнашуви натижаси эмас. Юзаки қарашгина жамиятни иқтидор эгалари ва мазлумларга таснифлашга туртки беради. Бироқ бу посттоталитар режим ва “классик” диктатуранинг энг муҳим фарқларидан бири бўлиб, мазкур зиддият бари бир ижтимоий локаллик даражасига кўтарилади. Посттоталитар тизимда ушбу можаронинг чегараси де-факто ҳар бир шахс орқали ўтади, зотан ҳар бир инсон режимнинг ҳам қурбони, ҳам тиргагидир.

Тузум дейилганда маълум бир гуруҳ томонидан ўзгалар зиммасига юклатиладиган тартиб ва қоидалар мажмуаси деб эмас, аксинча, бу – жамиятга тамойил мақомида сизиб кирадиган, тутқич бермас таркибий қисм, шу билан бирга, ҳаётнинг ўта муҳим жиҳати сифатида жамиятга “юқтирилган” воқелик сифатида тушунилиши лозим.

Инсоннинг ички дунёсида яратилган ва доимий ривожланаётган ёпиқ тизим инсонларни соф моҳиятидан маҳрум қилади. Бу тарихий тушунмовчилик эмас, балки номаълум сабабларга кўра инсониятнинг бир қисмини дунёдан сиқиб

чиқаришга қарор қилган қандайдир иррационал оғиш ёки юқори шайтоний ироданинг натижасидир. Бу ҳақиқатга яқин, чунки замонавий одам бундай тизимни яратиш ёки унга тоқатли бўлиш мойиллигига эга, шунингдек, уни ушбу режим билан қардош ва тамсил айлаб, унинг “энг яхши менлиги” уйғонишини фалаж қиладиган хусусиятлари ҳам мавжуд.

Тизим инсонни ёлғон билан яшашга мажбур қилади, бироқ у ёлғон ҳаётга бардошига қараб мажбурланади. Шундай қилиб нафақат режим одамни бегоналаштиради, балки бегоналашган одам режимни ўзининг жирканч фарзанди, ўз хорлигининг хўрланган акси ҳамда мағлубиятининг исботи сифатида қўллаб-қувватлайди.

Табийики, ҳар бир шахс учун инсонийлик хусусиятлари бегона эмас: ҳар бир киши ўз шахсий қадр-қиммати, ахлоқий яхлитлиги ва ўз иродасини “объектив ҳақиқат дунёсида” намоён қилиш истаги билан яшайди; шу билан бирга, деярли ҳар бир киши “ёлғон ҳаёт” билан яшашга кўнади ва маълум даражада тазйиқ ва меъёрлардан таъсирланади, уларнинг ҳар бири юзсиз массага айланиб, сохта ҳаёт оқимида сузиш мойиллигини шакллантиради. Бундай вазиятда энди фикр икки моҳият зиддияти ҳақида эмас, балки ундан ҳам ёмони, моҳиятнинг инқироzi ҳақида кетади.

Ўта содда қилиб айтганда, посттоталитар тизим бу – диктатура ва истеъмолчилар жами-

ятининг “тарихий” жуфтланиши ҳосиласи: ёки бу жараённи замонавий цивилизациянинг арзон васвасалари эвазига “юқори идеалларидан” воз кечишга тайёр ҳамда “пода бефарқлиги” эпидемияси олдида ожиз инсоннинг “ёлғон ҳаётга” оммавий мослашиш ёхуд “ўзтоталитаризмнинг” жамиятда кенг тарқалиши дея оламизми?

Балким, бу – истеъмолчига айланган инсоннинг ўз маънавий яхлитлигини нафсий истаклари йўлида қурбон қилишнинг урчишидир?

Ниҳоят тузумимиздаги хиралик ва бўшлик аслида замонавий ҳаётнинг посттоталитар тузумда кескин акс этишининг натижасидир. Шу ўринда савол туғилади: ташқи ўлчамлар бўйича Ғарбдан анча орқада қолган бўлсак-да, бизнинг тузум ўша Ғарбнинг ривожланиш тенденцияларига моҳиятан яширин равишда хизмат қилмаяпмизми?

7

Энди тасаввур қилинги, бир кун бизнинг кўкатчимиз қўзғолон кўтарди ва кимнингдир розилиги учун шиор осишга чек қўйди, “сайловларнинг” аслида ҳеч қандай сайлов эмаслигини билиб, бундай сиёсий тадбирларга боришни тўхтатди, йиғилишларда эса ўйлаганини айта бошлади ва ҳатто виждони буюрган одамларга хайрихоҳ бўлишга ўзида куч топди.

Ушбу норозилик ортидан кўкатчи “ёлғон ҳаёт”-дан воз кечади, ритуални рад этади ва “ўйин қоидаларини” бузади: у йўқотилган шахсиятини ва қадр-қимматини қайтаради; у озод бўлади. Унинг норозилиги рост ҳаётда яшашга уринишдир. Ҳисоб-китоб эса узоқ куттирмайди: у мудирликдан юк ташувчига айланади, ойлик маоши пасаяди, Болгарияда дам олиш орзусидан воз кечишга тўғри келади, фарзандларининг кейинги таълими эса савол остига олинади. Раҳбарлар ундан айб топади, ходимлар эса шубҳалана бошлайдилар.

Албатта, ушбу санкцияларни ижро этувчиларнинг аксарияти ўз хоҳиш-иродаси билан эмас, балки шунчаки “мавжуд шароитлар” таъсири остида, яъни илгари кўкатчини ўз дўконига шиорни осишга мажбур қилган “шароитларга” асосланиб жазолаш билан шуғулланадилар.

Кўкатчи ижрочилар томонидан шунчаки буйруқ берилганлиги ёки содиқлигини исботлаш учун ёхуд бу турдаги муаммоларни “фақат” шу тарзда (умумий панорама фонида) ҳал қилиш керак деган ишонч билан таъқиб қилинади. Қисқача айтганда, ижрочилар агар белгиланган тартибда ҳаракат қилмаса, ўзлари шубҳа остига олиниш қўрқуви асосида ҳаракат қиладилар.

Санкция ижрочилари – моҳиятига кўра, посттоталитар тизимнинг таркибий қисми, “ўзҳаракатнинг” ташувчиси ёки ижтимоий “ўзтоталитаризмнинг” кичик мурватчалари сифатида

вазиятнинг моҳиятига киришади. Бинобарин, давлат санкция ижрочилари орқали кўкатчини ўзининг номақбул фарзанди сифатида тизимдан сиқиб чиқаради ва қўзғолон кўтаргани учун жазолайди ҳамда яккаланишга ҳукм қилади.

Режим бу ишни “ўзбошқариш” ва шахсий ҳимоя мантиғига асосланиб амалга оширади: ахир кўкатчи бу ҳаракати билан нафақат ўзининг шахсий норозилигини кўрсатди, балки ундан-да хавфли нарсани амалга оширди, яъни “ўйин қоидаларини” бузди ва бу ишларнинг шунчаки ўйин эканлигини кўрсатди. У режимни қўллаб-қувватловчи устун бўлмиш “иллюзиялар” дунёсига хавф солди, ҳокимият структурасини зўриқтириш орқали бириктирувчи тўқималарни йиртди, ёлғон ҳаёт бу ёлғон ҳаёт эканлигини кўрсатди, у “олийлик” фасадини синдирди ва ҳокимиятнинг “туб” асосларини ёритди, яъни ҳақиқат банди қилинган зиндонга чироқ тутди. Ҳа, у “Қирол яланғоч-ку¹⁵” деб ҳайқирди. Қирол яланғочлиги ҳақиқат бўлганлиги учун ҳам бу

¹⁵ Сўз даниялик ёзувчи Ханс Кристиан Андерсеннинг “**Қиролнинг янги кийими**” эртагидаги машҳур ибора ҳақида кетмоқда. Бир давлатнинг қироли жуда юпқа матодан янги кўйлак тикишга ваъда берган иккита фирибгарни ёллайди, бу кўйлак аҳмоқлар учун деярли кўринмас бўлиши айтилади. Бўш тикув машинаси олдида бироз вақт ўтказгандан сўнг фирибгарлар қиролга “кўринмас кийим” беришади. Сарой хизматчилари қиролнинг яланғоч эканини билишади, аммо аҳмоқ деб ҳисобланмаслик учун буни очик айтишдан қўрқишади. Шундай қилиб қирол яланғоч юради ва ҳамма унинг янги ажойиб кийимига “қойил” қолади. Фақатгина ушбу томошага гувоҳ бўлган болакай,

сўз жуда хавфли эди: у ўз ҳаракатлари билан оламга ишора қилиб, ҳаммага парда ортига кўз ташлашга имконият берди; У аслида ҳақ билан яшаш мумкинлигини кўрсатди.

Тизимнинг асосий унсури сифатида “Ёлғон ҳаёт” фақат ўзининг универсаллиги шарти билан ҳаракатга келиши мумкин; у ҳамма ерда бўлиши ва барча ҳудудда жорий қилиниши керак. У ҳатто “ҳақ ҳаёт” билан бирга мавжуд бўлиш фикрининг вужудга келишига ҳам йўл қўймайди, чунки режим “ёлғонда яшаш” дан ҳар қандай оғишни тамойил сифатида рад этади ва умуман ўзи учун хавф сифатида кўради. Буни тушуниш мумкин: чунки “ёлғон ҳаёт” рўпарасида “ҳақ ҳаёт” параллел равишда мавжуд бўлмас экан, ёлғонни аниқлаш имконсиз бўлиб қолаверади. Аммо мукамал бир ҳодиса сифатида унинг муқобили пайдо бўлиши биланоқ ёлғон ҳаёт моҳиятига ва мавжудлигига хавф туғила бошлайди.

Шу билан бирга мазкур муқобил ҳодиса (ҳақ ҳаёт)нинг асл масштаблари қандай эканлиги муҳим эмас: унинг кучи асло “жисмоний” аспектлар билан эмас, балки ушбу режим асосларини ёритадиган ва унинг тебранувчан пойдеворига тушадиган “нуридадир”: кўкатчи давлат тузилмасига ўзининг жисмоний кучи билан “жисмоний” таҳдид солмайди, балки унинг ҳаракати катта

кейинчалик машҳур бўлиб кетган “**Қирол яланғоч-ку!**” иборасини айтиб, қиролни фош қилади — *тарж.*

аҳамият касб этиши, режим атрофидаги барча нарсаларни ёритганлиги ва албатта, бу ёруғликнинг олдиндан айтиб бўлмайдиган оқибатлари билан хавфлидир.

Шу сабабли посттоталитар режим шароитида “ҳақиқатдаги ҳаёт” нафақат экзистенциал (инсонга ўзлигини қайтариш) маънога, балки гносеологик (ҳақиқатни қандай бўлса, шундай кўрсатувчи) ва ахлоқий маъноларга ҳам эгадир.

Буларга қўшимча равишда у аниқ ифодаланган сиёсий маънога ҳам эга. Агар тизим пойдеворининг бурчак тошлари “ёлғон ҳаёт” бўлса, унда “ҳақиқатдаги ҳаёт” тизим учун асосий таҳдид сифатида кўрилиши ажабланарли эмас. Айнан шунинг учун ҳам режим ҳамма нарсадан қаттиқроқ ҳақ ҳаётни таъқиб қилади.

Посттоталитар режимда ҳақиқат (ўзининг кенг маъносига кўра) тушунчаси бошқа тизимларга қараганда ўзига хос ва мавҳум кўриниш ҳосил қилади: ҳақиқат – режим ҳаётида улкан, ҳокимият омилида эса сиёсий куч сифатида бутунлай ўзгача рол ўйнайди. Бу куч нимага таъсир қилади? Қандай қилиб ҳақиқат ҳокимият омили сифатида тақдим этилади? Бу куч қандай услублар билан татбиқ қилиниши мумкин?

8

Инсон табиятига бегоналик сингдирилганлиги сабабли уни ўзидан бегоналаштириш мумкин; инсонинг жабр-зулм объекти эканлиги (оғриқ ва жирканчликни сезаётганлиги) унинг сохта эмас, ҳақиқий мавжудлигидан далолатдир¹⁶: шундай қилиб “ҳақиқатдаги ҳаёт” – “ёлғон ҳаётнинг” қарама-қарши акси сифатида унинг структурасига уйқаш тўқилади. Фақат шу фондагина “ёлғон ҳаёт” ўз маъносига эга: режим тақдим қилаётган “ёлғон ҳаёт” инсонийлик табиятига хос хаёлий муждалар бериши эса унинг таркибида ҳақиқат элементлари борлигидан далолатдир.

Бинобарин, “ёлғонда яшашнинг” ташқи мослашувчанлиги остида ҳаётга бўлган ҳақиқий интилишларнинг ёпиқ сфераси, яъни унинг ҳақиқатга “яширин мойиллиги” мудрайди. “Ҳақиқатдаги ҳаётнинг” портловчи ва ўлчовсиз сиёсий кучининг ўзига хос хусусияти шундаки, “ҳақиқатдаги ҳаёт” ўзининг кўринмас, шу билан бирга ҳар жойда ҳозир бўладиган иттифоқдошига эга, бу “яширин сферадир”. “Ҳақиқатдаги ҳаёт” айнан яширин сферадан униб чиқади, унга мурожаат қилади ва у билан бирлашиб маъно касб этади.

¹⁶ Инсон режим ёлғонларидан ҳосил бўлган азобни реал ҳаётда сезади, айнан мана шу азоб уни ҳақиқий ҳаёт билан боғлаб туради. Режим учун ёлғон бу – ўз бағрида ажалини парвариш қилган Фиръавн ҳамда Мусо алайҳиссалом кабидир – тарж.

Яширин сферада ҳақиқатнинг потенциал ривожланиши учун имкониятлар мавжуд.

Бу сфера шубҳасиз яширин, шунинг учун ҳам ҳокимият учун жуда хавфлидир: унда содир бўлаётган мураккаб жараёнлар “ғира-ширада” юз беради, бу жараёнларнинг якунловчи босқичида, яъни уларнинг оқибатлари кутилмаган зарбалар кўринишида “ёруғликка” отилганда одатда уларни яширишнинг иложи йўқ, бу эса давлат ҳокимиятини чорасиз аҳволга солиб қўяди. Чорасизлик ўз навбатида ваҳима кўзғатадиган ноўрин хатти-ҳаракатлар қилишига мажбур қилади.

Афтидан, “мухолифат” – бу ўзининг соф таркиби ва ҳаракатга келиш нуқтасига кўра, (кенг маънода) посттоталитар тузумдаги “ҳақиқатдаги ҳаёт” натижасидир. Ушбу “мухолифатнинг” посттоталитар ҳокимият билан конфронтацияси адолатли жамият ёки “классик” диктатура шароитидаги конфронтациядан тубдан фарқ қилишини эслатиб ўтиш ўринли: бундай конфронтация – расмий, аниқ белгиланган ва ўз бошқарув дастакларига эга бўлган расмий ҳокимият доирасида эмас, балки бутунлай бошқа юзада – инсоннинг онгида, виждонида ва иродавий қадриятларида содир бўлади.

Ушбу ўзига хос кучнинг кўлами сайловчилар, тарафдорлар ёки аскарлар сонига қараб

белгиланмайди, улар ижтимоий онгнинг “бешинчи колоннасида”, ҳаётнинг яширин ниятлари орасида, инсоннинг ўз қадр-қимматини қозониш ҳамда элементар ҳуқуқларига эга чиқиш, шунингдек, ҳақиқий ижтимоий ва сиёсий манфаатларни амалга оширишнинг биқик истакларида намоён бўлади. Демак, гап у ёки бу чекланган ижтимоий ёхуд сиёсий гуруҳнинг кучи ҳақида эмас, балки биринчи навбатда бутун жамиятда, шу жумладан, барча давлат тузилмаларида яширинган потенциал мудроқ “куч” ҳақида кетмоқда.

Шундай қилиб бу “яширин ҳокимият” – хусусий аскарлари ёки полициясига эмас, аксинча, “душман аскарига” суянади, яъни ёлғонда яшаётган ва кутилмаганда (ёки инстинктив равишда ўз ҳокимиятини “ҳақиқат ҳаёти” қоидаларига мослашиб қолишидан сақлашга ҳаракат қилиши оқибатида) ҳақиқат нури билан таъсирланиши мумкин бўлган ҳар бир инсонга таянади. Бу бактериологик қуролнинг бир тури бўлиб, унинг ёрдамида битта уйғоқ фуқаро бутун душман дивизиясини қуроллантириши мумкин. Ушбу куч ҳокимият учун очиқ курашда бевосита иштирок этмайди, балки расмий сиёсат чангалидан озод бўлган инсон руҳиятининг чексиз оламида ҳаракат қилади.

Бироқ у ерда юзага келадиган яширин жараёнлар қачон ва қаерда, қандай қилиб ва қайси миқёсда содир бўлиши ҳамда сезиларли натижаларга олиб келишини олдиндан айтиш қийин, балки у ҳақиқий сиёсий ҳаракат ёки воқеада, ижтимоий ҳаракатда, фуқаролик норозилигининг тўсатдан портлашида, давлат тузилмасидаги кескин можароларда ёки шунчаки ижтимоий ва маънавий иқлимнинг кескин ўзгаришида намоён бўлиши мумкин. Барча ҳақиқий муаммолар ва салбий ҳодисалар қалин қатлами ёлғон остида яширинганлиги сабабли охириги томчи пиёлага қачон, қандай тушиши ҳамда бу қайси томчи бўлиши аниқ эмас: шунинг учун ҳам давлат ҳокимияти профилактика мақсадларида “ҳақиқатда яшашга” ҳаракат қилишнинг заррача намоён бўлишини ҳам тезликда бостиришга ҳаракат қилади.

Нега Александр Солженицин¹⁷ ўз Ватанидан қувғин қилинди? Албатта, Солженицин баъзи мансабдорлар ўрнини эгаллаш хавфини туғдирадиган кучга эга эмас эди. Қувғин сабаби бошқа

¹⁷ Александр Исаевич (Исаакиевич) Солженицин – Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси. Адабиёт соҳасидаги Нобел мукофоти лауреати (1970). Россия Фанлар Академиясининг тарих ва филология фанлар бўлими академиги (1997). Бир неча ўн йиллар давомида (1960-1980 йиллар) у коммунистик ғояларга, СССР сиёсий тизимига қарши фаол курашди. У СССР тоталитар режимини фош қилган “ГУЛАГ” асари билан машхур — *тарж.*

нарсада: режим ҳақиқатини очиқлаётган кучли манба сифатида Солженицин фикрларининг инсонлар онгига таъсирини ва бу қандай сиёсий шокларга олиб келишини ҳеч ким олдиндан ба-шорат қила олмас эди. Шунинг учун ҳам режим Солженицин тимсолидаги ҳақиқатни сўндиришга уринди. Посттоталитар тизим ўзини қутқариш ва “иллюзиялар” дунёсининг яхлитлигини ҳимоя қилиш учун ҳар доимгидек синовдан ўтган услуб билан ҳаракат қилди.

“Ёлғонда яшашнинг” муқоваси ажойиб материалдан тайёрланган: агар у бутун жамиятни маҳкам ўраб турса, мустаҳкам тошга ўхшайди. Аммо режим қопламасида кичик туйнук ҳосил қилинса ва кимдир: “Қирол яланғоч-ку!” деб бақирса ва биттагина ўйинчи уни ўйин сифатида фош қилиб, қоидаларни атайин бузса, ҳамма нарса тўсатдан бошқача тус олади ва бутун қоплама қоғоз каби йиртилиб, шалвирашни бошлайди.

Мен “ҳақиқат билан яшаш” ҳақида гапирганимда, нафақат ҳақиқатни тўғридан-тўғри ҳимоя қилиш ёки баъзи бир норозилик ёки бир гуруҳ зиёлилар томонидан имзоланган хатни, балки бу бирор кишининг ўзини манипуляция қилишга қарши бош кўтаришга қаратилган ҳар қандай фаолиятни: зиёлилар мурожаатидан тортиб иш ташлашгача, рок-қўшиқ концертидан тортиб талабалар намойишигача, сайлов комедиясида

қатнашмасликдан тортиб бирор-бир расмий конгрессда очиқ сўзлашгача, қўйингки, очлик эълон қилишгача бўлган жараёнларни назарда тутаман.

Посттоталитар тузум ҳаётий интенция(соф ният)ларни тотал бостиради ва мазкур тузум ҳар қандай ҳаётий куртакни комплекс манипуляциялашга асосланганлиги сабабли ҳаётдаги оддий эркинликни¹⁸ ҳам ўзи учун билвосита сиёсий таҳдид сифатида қабул қилади. Ҳатто адолатли жамиятларда бу турдаги эркинлик потенциал ва сиёсий аҳамият касб этиши ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмайди.

“Прага баҳори”ни баъзан икки гуруҳнинг ҳақиқий кучи даражасидаги тўқнашуви сифатида талқин қилишади. Яъни тизимни аввалгидек ушлаб туришни истаганлар ва уни ислоҳ қилмоқчи бўлганлар ўртасидаги зиддият сифатида кўришади. Ушбу тўқнашув фақат якуний акт ва кўп йиллар давомида ўйналаётган драманинг ташқи натижаси бўлганлигини ҳамда бу тўқнашув жамиятнинг руҳияти ва виждони соҳасида вужудга келганини унутишади.

Бу драманинг бошида, ҳатто энг даҳшатли кунларда ҳам ҳақиқат билан яшашга муваффақ бўлган инсонлар турган. Бу инсонлар амалда

¹⁸ Масалан, Шимолий Кореяда соч турмаги ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, қонунга зид соч турмаги учун жиноий жавобгарлик белгиланган - тарж.

ҳокимиятга эга бўлмаган ва унга даъво қилмаганлар ҳам “ҳақиқатдаги ҳаётга” сиёсий фаолият сифатида кириши тахмин қилинмаган. Улар шоирлар, рассомлар, мусиқачилар ва кўпчилиги ҳатто ижодкор одамлар ҳам эмас, балки ўзларининг инсоний қадр-қимматини ҳимоя қилишга қодир бўлган оддий ватандошлар эдилар.

Албатта, бугунги кунда яширин ва ёпиқ йўллар билан амалга оширилган ҳалол ҳаракатлар ёки позициялар ҳаётнинг қайси соҳасига таъсир қилганлигини ва ҳақиқат вируси “ёлғонда яшаш” матосига қандай аста-секин кириб келиб, “ютиб юборганини” айтиш осон эмас. Фақат шу нарса аниқки, сиёсий ислоҳотга уриниш жамиятни уйғотиш учун эмас, балки ҳақ ва адолатли ҳаётда яшаш учун эди, унинг оқибатида эса жамият ҳам уйғонди.

Менимча, ушбу тажриба билан замонавий сиёсий жараёнларни тушуниш осонроқ бўлади: минглаб хартистларнинг посттоталитар тизим билан тўқнашуви сиёсий нуқтаи назардан умидсиздай кўринади. Аммо биз бунга мавжуд сиёсий тизимнинг анъанавий оптикаи орқали қарасак, ҳар қандай сиёсий куч ўзини расмий ҳокимият даражасида намоён қилишдан ўзга йўли йўқ. Шу мантиқдан келиб чиқиб, хартистлар расмий митти партия сифатида ташкил этилганда, наза-римда, ҳеч қандай имкониятга эга бўла олмасди.

Агар биз ушбу қарама-қаршиликка посттоталитар ҳокимият табиати нуқтаи назаридан қарасак, буни мутлақо бошқача тарзда кўришимиз мумкин: “Хартия-77”¹⁹нинг амалга киритилиши “ёпиқ сферага” қандай таъсир кўрсатишини, унинг моҳияти ва қандай амалга оширилишини ҳеч ким аниқ билмайди ҳамда бу сферада Чехословакия фуқароларининг Хартия орқали ўзлигини англаши қандай қабул қилиниши ва ушбу фаолият қачон ва қандай реал сиёсий ўзгаришларда акс этишини олдиндан айтиш қийин.

Умуман олганда, бу шубҳасиз “ҳақиқатдаги ҳаётга” тааллуқли жараёндир: экзистенционал танлов сифатида у биринчидан, инсонни ўз мо-

¹⁹ **Хартия-77** – бу Чехословакияда 1976-1992 йилларда мавжуд бўлган сиёсий диссидентлар гуруҳини шакллантириш учун асос бўлган дастурий ҳужжат. Унинг асосчилари (Вацлав Хавел, Йиржи Динстбир, Зденек Млынарж, Йиржи Гаек, Павел Когоут) кейинчалик мамлакатнинг етакчи жамоат ва сиёсий арбобларига айланди. 1989 йил “Бахмал инқилоби” дан сўнг хартияни биринчилардан бўлиб имзолаган файласуф Ян Паточка 1977 йилда ҳибсга олинган ва сўроқ пайтида ўлдирилган. Имзоловчилар орасида Францисек Кригел, Чехословакия Коммунистик партияси Марказий қўмитаси Президиумининг собиқ аъзоси ҳам бўлган. Хартия матни 1976 йилда ёзилган. Унинг яратилишидаги рағбатлантирувчи омиллардан бири бу **The Plastic People of the Universe** гуруҳининг ҳибсга олиниши эди. Биринчи имзолар 1976 йил декабрда олинган. Хартия 242 имзо билан 1977 йил 6 январда эълон қилинган. Дастлаб йиғиштириб олинган ва мусодара қилинган, аммо нусхалари тарқатила бошлаган, 7 январ куни низом матни Европа ва АҚШнинг бир нечта йирик газеталарида эълон қилинди. 1977 йил охирида хартияга 800 киши имзо чекди, уларнинг кўп қисми кейинчалик ватанидан кетишга мажбур бўлишган — *тарж.*

ҳиятига қайтаради ва иккинчидан, уни сиёсатчи сифатида “ва-банк ўйинига” киритади. Шунинг учун фақат биринчиси учун иккинчисига рози бўлишга лойиқ бўлганлар ёки бугунги Чехословакияда сиёсатга киришнинг бошқа йўл йўқ деган хулосага келганлар “ҳақиқатдаги ҳаёт” фойдасига қарор қилишга ирода топди. Умуман олганда, бундай хулосага ўз инсоний фитратини сиёсатга қурбон қилишни истамаган ёки бундай қурбонликни талаб қиладиган режимда маъно кўрмайдиган инсонларгина келиши мумкин.

Посттоталитар тизим ўзининг ҳар қандай муқобили пайдо бўлишига тўсқинлик қилар экан, расмий сиёсат қонуниятларидан мустақил бўлган потенциал сиёсий таҳдиднинг тортишиш маркази “сиёсийгача бўлган” оламга ўтади: “ҳақиқатдаги ҳаёт” – (ҳаттоки унга нисбатан алоҳида талпинишсиз ҳам) “ўзҳаракат” тизимига қарши турадиган ягона табиий муҳит ва барча намоишларнинг (акцияларнинг) бошланғич нуқтаси бўлади. Ҳатто кейинчалик бу ҳаракатлар “ҳақиқат ҳаёти” деб аталадиган нарсадан ташқарига чиқиб, турли параллел тузилмалар, ҳаракатлар, институтларга айланиб, ўзини сиёсий куч сифатида ҳис қила бошлаб, расмий тузилмаларга жиддий босим ўтказди ва қайсидир маънода де-факто ҳақиқий куч даражасида ҳаракат қила бошлайди. Шунга қарамай улар келиб чиқиш илдизларининг ўзига хослигини сақлаб қолишади.

Шунинг учун бундай муқобил сиёсат униб чиқаётган муҳитнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмасдан ва англамасдан “диссидентлар ҳаракати” ва уларнинг фаолияти ҳамда истиқболлари тўғрисида ҳаққоний фикрни шакллантириш мумкин эмас.

9

“Ёлғон ҳаёт” юзага келтирган инсон шахсининг чуқур инқироzi, шубҳасиз, ўзининг ахлоқий оқибатларига ҳам эгадир: уни бошқа деградациялар билан бир қаторда жамиятдаги чуқур ахлоқий емирилиш сифатида намоён бўлишини кузатиш мумкин.

Истеъмолчилик қадриятларига бўйсундирилган инсон – бу “пода тамаддуни амальгамасида”²⁰ эриб битган ва нафсий истагини борлиқ олдидаги ҳаёт масъулиятдан устун қўйганини тан олмайдиган деморал (ахлоқсизлаштирилган) шахсдир: режим айнан инсоннинг мана шу деморализациясига (ахлоқсизлигига) таянади, уни чуқурлаштиради ва бутун жамият миқёсида акс эттиради. “Ҳақиқатдаги ҳаёт” бу – сунъий ёпиштирилган вазиятга қарши инсоний норозиликнинг бир шакли сифатида ўз масъулли-

²⁰ **Амальгамизация** – икки ёки ундан ортиқ этник гуруҳлар ёки халқларнинг биологик аралашуви натижасида бир гуруҳ ёки халққа айланиши жараёнидир. Жамоат, иттифоқлар ва корпорацияларнинг аралашиб кетиши маъносида ҳам тушиниш мумкин — *тарж.*

гини қайта тиклашнинг муқобил уриниши ва табиийки, ахлоқий бир ҳаракат ҳамдир.

“Ҳақ ҳаёт” учун кураш кимгадир жуда қимматга тушаётгани билан эмас, авваламбор у фойдани кўзлаб курашга кирилмаётгани билан муҳимдир.

Дейлик, “диссидентга” умумий вазиятни яхшилагани учун “чиройли тарзда тўлов” қилиниши ҳам мумкиндир, аммо бу ҳар доим ҳам шундай эмас; гап “ва-банк ўйини” ҳақида кетмоқда, соғлом фикрли инсон мазкур ўйинга фақат бугунги қурбонликнинг эртанги рента(фойда)сига ишониб қўшилишини тасаввур қилиш қийин. Умумий миннатдорчиликни кутиш ҳам шарт эмас (Расмийлар “ҳақ ҳаёт” ҳодисасига қарши курашишда ёки уни ўзларининг деморал дунёсига тобе қилишда ҳақ ҳаёт асосида яшаш истагида бўлган инсонларга нисбатан фойдани, мансабни, шон-шараф ёки пулни тиқиштиришдан бошқа муқобил усуллардан фойдалана олмаслиги ўзининг мантиқий асосларига эгадир).

Посттоталитар тузум таъсиридаги “ҳақ ҳаёт” ҳар қандай мустақил ва муқобил сиёсатнинг асосий жабҳасига айлана борганлиги сабабли ушбу сиёсатнинг табиати ва истиқболи ҳақидаги мунозараларда унинг ахлоқий кўрсаткичлари ҳам сиёсий феномен сифатида ҳисобга олиниши керак. (Агар кимгадир ахлоқнинг “устки тузилиш” функцияси ҳақидаги инқилобий-марксистик эътиқодлар ушбу жиҳатнинг тўлиқ моҳиятини

англашга тўсқинлик қилаётган бўлса, бу унинг муаммоси: марксизмнинг устухон постулатларга кўрларча риоя қилиш унинг ўз сиёсий механизмларини тушунишга халақит беради, бу қанчалик парадоксал бўлмасин уни марксист сифатида ўзи ишонмайдиган инсонлар, яъни “сохта онг” қурбонлари даражасига тушириб қўяди.) Дарҳақиқат, посттоталитар тузум ахлоқининг сиёсий аҳамияти замонавий сиёсий тарих учун ғайриоддий ҳодиса бўлиб, бундан ташқари, унинг узоққа чўзилувчи асоратлари борлигини ҳам эсда тутиш лозим.

10

1969 йилда Гусак иқтидорга келганидан кейин Чехословакиядаги энг муҳим сиёсий воқеа шубҳасиз унинг “Хартия-77”га кириши эди. Гусакнинг аъзолиги бирор бир сиёсий мақсадлар асосида тайёрланди, дейиш нотўғри бўларди. Бунинг асл сабаби “The Plastic People²¹” ёш мусиқачиларининг ҳибс қилиниши ва уларнинг устидан бошланган суд жараёни эди, дейиш ҳақиқатга яқинроқ бўлар эди.

²¹ **The Plastic People of the Universe** – бу ноодатий рок гуруҳларидан бири. Уларнинг ҳайратланарли тарихи ижодий тиришқоқлик ва нонконформизмнинг ёрқин намуналаридан биридир. The Plastic People of the Universe гуруҳи собиқ Совет Иттифоқининг Прагага бостириб киришидан (1968 йил) бир ой ўтгач пайдо бўлган эди — *тарж.*

Бу жараёнда иккита сиёсий куч ёки тушунча эмас, балки ҳаётни икки хил тушуниш бир-бирига қарши турмоқда эди: бир томондан, пост-тоталитар тузум стерил истэблшментининг пуританизми, бошқа томондан эса ҳақиқатда яшашдан бошқани истамаётган номаълум ёшлар бўлиб, улар ўзларига ёққан мусиқани куйлаш, жамият муаммоларини тараннум этиш, эркин бўлиш ва қадрланиш ҳамда дунё билан уйғунликда яшашни истар эдилар.

Булар сиёсий ўтмишга эга бўлмаган инсонлардир ва сиёсий амбицияларга эга онгли мухолифат ҳам эмас, шунингдек, давлат тузилмаларидан ҳайдалган собиқ сиёсатчилар рўйхатида ҳам турмайди. Улар мавжуд вазиятга мослашиб, “ёлғон ҳаётга” тан бериб, тинчлик ва хавфсизликда яшаш учун барча имкониятларга эга эдилар. Аммо улар бошқача қарорга келишди. Шунга қарамай, аниқроғи, шунинг учун ҳам уларнинг иши жуда кучли резонанс берди: бу эса “ёлғон ҳаёт” билан мурасага келмаган барча кишиларга кучли таъсир кўрсатди. Бундан ташқари, уларнинг иши йиллар давомида кутилган, апатия ва кўнгил қолиш ҳамда ҳар хил шаклдаги қаршиликлардан сўнг янги пайдо бўлган муҳитда юзага келди: бу инсонларнинг “чарчашдан чарчаган”, ҳаётнинг ҳосилсизлигидан тўйиб кетган ва пасив анабиозлар билан тўлган пайти эди. Афтидан, бу сабр косасини тўлдирган охирги томчи вазифасини ҳам бажарган.

Шу пайтгача бир-бирдан узоқлашган ёки узоқлаштириш усулларида норози бўлган кўплаб гуруҳлар ва ҳаракатлар тўсатдан эркинликнинг бўлинмаслигини ҳис қилишди: ҳамма Чехия мусиқий анде-граундига қилинган ҳужум “ҳақиқий ҳаётига”, яъни ҳаётнинг соф интилишларига ҳужум эканлигини чинакамига тушунишди. Рок-мусиқанинг эркинлиги – инсон эркинлиги, демак, фалсафий ва сиёсий рефлексия эркинлиги, адабиёт эркинлиги, жамиятнинг турли ижтимоий ва сиёсий манфаатларини ифода этиш ва ҳимоя қилиш эркинлиги сифатида қабул қилинди.

Одамларда ҳамжихатлик (солидарность) ҳисси уйғонди: улар бошқаларнинг, ҳатто ижодда ва дунёқарашда ўзидан йироқ бўлганларнинг эрки учун курашмаслик – ўз ихтиёри билан шахсий эркинликдан воз кечиш эканлигини англашди. (“Хартия-77” бу қадимий ҳақиқатни ва замонавий Чехословакия тарихини ўта муҳим ўзига хос бир хусусият билан тўлдирди: бу эса “Олтмиш саккизинчи” номли китоб муаллифининг таҳлилига кўра “истисно тамойилидир”, яъни бизнинг ҳозирги ҳалокатли маънавий-сиёсий ҳолатимизнинг дастлабки сабабидир.)

Ушбу тизим (Солидарность) Иккинчи жаҳон урушининг охирида демократлар ва коммунистлар ўртасида кутилмаган ва тушунарсиз муроса натижасида пайдо бўлди ва кейинчалик

“аччиқ якунгача” давом этди ҳамда “Хартия-77” томонидан ўн йиллар ичида биринчи марта йўқ қилинди: “Хартия-77”ни қўллаб-қувватлаган ҳар бир киши озодлик ҳимояси учун ўзаро ваъдалашиб олдилар, шу билан улар яна тенг шерикларга айландилар; бу коммунистлар ва айрим коммунист бўлмаганлар ўртасидаги “коалиция” эмас (агар шундай бўлганда, бу ахлоқий ва сиёсий нуқтаи назардан тарихан янги ва ғайриоддий нарса деб айта олмасдик), бу априори ҳеч кимдан чегараланмайдиган ва априори ҳеч кимга устунлик бермайдиган ҳамдўстлик эди. “Хартия-77” айнан шундай муҳитда пайдо бўлди. Кам танилган рок-гуруҳининг таъқиб қилиниши бундай катта сиёсий оқибатларга олиб келишини ким ҳам кутган эди дейсиз!?

Ўйлайманки, “Хартия-77”нинг тарихи, юқоридаги таҳлилларимнинг ёрқин ҳаётий кўринишидир: посттоталитар тузум шароитида кўплаб ҳаракатлар минг хил азоб билан ҳосил қиладиган сиёсий кўникмаларининг асоси тўғридан-тўғри сиёсий ҳодисалар ёки тоза сиёсий куч ва концепцияларнинг конфронтациясида эмас, балки бу ҳаракатлар аксарият ҳолларда мутлақо бошқа асосларда юзага келади: “ёлғон устига қурилган ҳаёт” ва “ҳақиқатга асосланган ҳаёт” бир-бирига қарши турадиган қандайдир “сиёсатгача” бўлган кенг жабҳада, яъни посттоталитар тузум ва соф ҳаётий даъволар тортишуви доирасида вужуд-

га келади. Соф ҳаётий интенциялар, табиийки, турли хил шаклда: бир ҳолатда бу моддий, ижтимоий ёки мулкӣ манфаатлар, бошқа ҳолларда эса маълум маънавий эҳтиёжлар ёки асос солувчи экзистенциал (ҳаётий) эҳтиёжлар шаклида бўлиши мумкин, бу эҳтиёжлар орасида инсон ўз истагига кўра ва қадр топиб яшашни истайди.

Шундай қилиб ушбу қарама-қаршилиқнинг сиёсий табиати туғма зарбдор интенцияларнинг “сиёсийлигидан” эмас, балки инсонларни комплекс манипуляция қилишдан бошқа усулни қўллай олмайдиган посттоталитар тузум инсоний эркин ҳаракатни ёки “ҳақиқатда яшашга” қилинган уринишни ўзи учун хавф сифатида кўраганлигидан келиб чиқади ва шунинг учун у *par excellence* (мукамалликка қарши) сиёсатга айланади.

Ушбу “сиёсатгача” деб номланадиган асосларда юзага келган акциялар ва ҳаракатларнинг сиёсий хослашуви иккинчи навбатда юзага келиши мумкин бўлган конфронтациянинг акс таъсирида пишиб етилади ва содир бўлади. Аммо биз ушбу хослашувни уларнинг илдизларига назар ташлаб – дастур, режа ёки бошланғич стимул кўринишида аниқлай олмаймиз.

Бу 1968 йилда Чехословакияда яна бир бор тасдиқланди: ўша пайтда тизимни ислоҳ қилишга уринган коммунист сиёсатчилар ўз ислоҳот

дастурларини таклиф қилмаганлар (яъни дастурсиз, маълум бир режасиз “ислоҳ” қилмоқчи бўлганлар – тарж.). Уларнинг бу қарорга тўсатдан келишига мистик илҳом сабаб бўлмади, улар бундай қарорга сиёсатга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган жабҳалар томонидан доимий ва тобора ортиб бораётган босими туфайли мажбур бўлдилар.

Аслида улар йиллар давомида кундан-кунга одамларнинг бошидан кечираётган сиёсий-ижтимоий зиддиятларини (масалан, тизим ва ҳаёт интенциялари ўртасидаги зиддиятлар) ҳал қилишга ҳаракат қилишди, бу жараёнга турли хил ижтимоий қатламлар очиқ (бутун жамиятда жонли резонанс келтириб чиқарадиган) муносабат билдиришни бошлади, бу жараёнларни жамиятнинг турли позициялардан келиб чиққан ҳолда олимлар ва ижод аҳли таҳлил қилишди; ушбу қарама-қаршиликлар ечимини талабалар ҳам талаб қилишди.

“Хартия-77” пайдо бўлиши билан ўз ахлоқий аспектининг сиёсий аҳамиятини исботлади. Дарҳақиқат, турли гуруҳлар ўртасидаги кучли ҳамжиҳатлик туйғуси бўлмаганда, “Хартия-77”нинг юзага келишини тасаввур қилиш қийин эди. Бундан кейин эса кутмасдан, оқибатларини ўйламасдан ҳақиқатни барча эшитадиган қилиб гапириш ва яқин келажақда ижобий натижаларга эришиш ҳақидаги эфемер умидни ҳам узиш керак бўлди.

“Шундай нарсалар борки, улар учун сабр қилсанг арзийди” – деб ёзган эди Ян Паточка ўлимидан олдин. Ўйлашимча, Ян Паточканинг сўзлари хартистлар учун нафақат васият, балки нима учун улар айнан шу ишни қилаётганлиги фойдасига энг ишончли аргумент ҳамдир. Четдан қараганда “Хартия-77”нинг эълон қилинишини режим кутилмаган ҳодиса сифатида қабул қилди, у осмондан тушганга ўхшарди. Табиийки, у осмондан тушмади, аммо бу таассуротни тушунса бўлади: унга олиб келадиган жараёнлар “яширин сферада”, ўша ғира-ширада, яъни бирон бир нарсани аниқлаш ва таҳлил қилиш деярли имконсиз бўлган жойда содир бўлган эди. Ушбу ҳаракатнинг пайдо бўлишини олдиндан билиш қанчалик қийин бўлса, бугунги кунда эса унинг оқибатини тахмин қилиш ҳам шунчалик мурраккаб. Мана, “яширин сферадан” бирон нарса отилиб чиқиши билан “ёлғон ҳаёт” тошли қоғизнинг тўсатдан ёрилиши оқибатида пайдо бўладиган ўша шок. Инсон “иллюзия” дунёсига қанчалик кўп ботирилса, сиёсий шоклар юз берганда унинг ҳайратланиши ҳам шунчалик кучли бўлади.

11

Посттоталитар жамиятларда сиёсий (ўзининг соф анъанавий маъносида) ҳаёт йўқ қилинади; инсонлар сиёсий фикрини очиқ билдиришдан маҳрум қилинади, сиёсий бирлашишни, ҳатто гапиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Бунинг оқибатида юзага келган сиёсий бўшлиқ эса мафкуравий ритуаллар билан тўлдирилади.

Бундай вазиятда одамларнинг сиёсатга қизиқиши табиий равишда сустлашади ва мустақил сиёсий фикрлаш ҳамда сиёсий ишни (агар шунга ўхшаш нарс мавжуд бўлса) аксарият одамлар ҳақиқатдан йироқ, чалғитадиган, қандайдир ўйин учун ўйинга ўхшаш, кундалик муаммолардан узилган умидсиз ҳамда умуман кераксиз нарс сифатида кўради, чунки бир томондан у утопик, бошқа томондан эса (бу йўналишдаги ҳар қандай уриниш давлат томонидан шавфқатсизлик билан таъқиб қилинишини инобатга олсак) ўта хавфли ҳамдир.

Шунга қарамай посттоталитар жамиятларда ўзининг ҳаёт миссияси сифатида сиёсатдан воз кечмайдиган ва мустақил равишда ўйлашга, гапиришга ва иложи бўлса, уюшишга интиладиган одамлар ҳам бор, чунки улар “ҳақ ҳаётни” бошқача тасаввур қила олишмайди.

Бундай инсонларнинг мавжудлиги ва ҳаракатлари ниҳоятда муҳим ва фойдалидир, чунки улар

мудҳиш даврларда ҳам сиёсий анъаналарнинг да-
вомийлигини таъминлайди ва “сиёсатгача” кон-
фронтация шаклида юзага келган баъзи сиёсий
ҳаракатлар ўзини муваффақиятли намоён этса, бу
кўпинча ўша “армиясиз” генераллар туфайли со-
дир бўлади, улар кўплаб оғир қурбонлар эвазига
сиёсий тафаккур узлуксизлигини ҳимоя қилган,
кейинчалик эса сиёсий ташаббус ва ҳаракатларни
қўллаб-қувватлаган ва энг муҳими, инсонларни
керакли вақтда сиёсий ўзлигини англаш унсури
билан бойитган ҳам ўшалардир (Чехословакияда
бунинг яққол мисоли бор: 70-йилларнинг бош-
ларида деярли барча сиёсий маҳбуслар беҳуда
азоб чекишган – уларнинг тушкун ва заифлашган
жамиятдаги сиёсий уринишлари донкихотлик
сифатида баҳоланган эди – бугунги кунда эса
айнан улар фаол гуруҳларнинг когортасини
ташkil қилмоқдалар. “Хартия-77” билан боғлиқ
қурбонликларнинг ахлоқий ўлчовлари янада
қадрли бўлиб бормоқда; бундан ташқари, улар
ушбу ҳаракатни ўзларининг тажрибалари ва
юқорида санаб ўтилган сиёсий рефлексиялари
билан бойитмоқдалар).

Шунга қарамай ҳеч қачон машаққатли сиёсий
ишлардан воз кечмайдиган ва ҳар доим сиёсий
масъулиятни зиммасига олишга тайёр бўлган
ушбу инсонларнинг фикрлаши ва фаолиятида
битта сурункали камчилик бор. Хусусан, улар
посттоталитар тузумнинг ижтимоий-сиёсий

воқелик сифатида тарихий хусусиятларини нисбатан содда тушуниши, ушбу тизим учун мосланган ҳокимиятнинг ўзига хос хусусиятларини етарлича ангалмаслик оқибатида сиёсий ишнинг аҳамиятини ортиқча баҳолаш ва айнан ўша “сиёсатгача” бўлган воқеаларнинг ҳақиқий сиёсий жараёнларини озиқлантиришини ҳам чуқур англай олмаслиги билан ажралиб туришади.

Сиёсатчилар ва сиёсий амбицияларга эга одамлар (анъанавий) сиёсий ҳаётини қандай тугатган бўлса, диссидентлар эса кўп ҳолларда ўз сиёсий фаолиятини шундай бошлаган,²² шунингдек, улар ҳам кейинчалик анъанавий сиёсий муносабатларга мос келадиган тактикаларга амал қилишади.

Шундай қилиб улар тафаккур, одатлар, тушунчалар ва концепцияларни мутлақо ўзга шароитлардан бутунлай янги “тупроққа” ўтказадилар, шу билан бирга улар ўзлари амалга оширган бу усуллар ва одатларнинг мазмуни ва таркиби қандай эканлигини бошида англамайдилар, шахсиятидаги сиёсат юкини, шунингдек, сиёсий имкониятларини ҳам тарозига тортмайдилар.

Давлат тузилмаларидан ҳайдалиш хавфи ҳамда янги сиёсий ғояларга содиқ қолиб, ушбу

²² Яъни аксарият ҳолларда режимнинг анъанавий сиёсатчилари фаолиятининг охирида қамалган ва ҳўрланган бўлса, диссидентлар эса аввал қамалиб, кейин сиёсий фаолиятини бошлаши кўп учрайди – тарж.

тузилмаларга таъсир эта олмаслик демократик жамиятларда (ёки “классик” диктатураларда) сиёсатчиларнинг ҳақиқий ҳаётдан узилиб қолишига ва утопик ғояларнинг асирига айланишига олиб келади (шундай экан, нима учун ёлғонга асосланган посттоталитар тузум биз билан сулҳга кўниши керак, агар аввал бошдан биз томонимиздан таклиф қилинган сулҳ тан олинмаган бўлса). Аммо мен кўрсатишга ҳаракат қилган посттоталитар тузумдаги ростмана сиёсий воқеалар демократик тизимдан фарқли равишда ўзгача шароитларда рўй беради.

Жамиятнинг катта қисми мухолиф партиялар тузиш у ёқда турсин, ҳатто муқобил сиёсий дастурлар ёки ҳеч бўлмаганда уларнинг концепцияларини ишлаб чиқишга бефарқлиги нафақат жамоат ишларидан кўнгли қолганлигини, шунингдек, умумий деморализация натижасида “олий масъулиятни” йўқотганлигини ҳам кўрсатади, лекин шу билан бирга соғлом ижтимоий инстинкт ҳам ўзини намоён қилади: гўё одамлар ҳамма нарса нотўғри йўлда эканини ҳис қилишади ва аслида ўзгача ҳаракат қилиш вақти келганини сезади.

Совет блокининг турли мамлакатларида сўнгги йилларда кўп сонли ва муҳим, резонанс берадиган сиёсий импульслар айнан математиклар, файласуфлар, физиклар, ёзувчилар, тарихчилар

ва оддий ишчилар кабиларнинг йўлбошчилигида юзага келтирилган. Сиёсатчилар томонидан эмас, юқорида санаб ўтилган “носиёсий” касб вакилларининг турли “диссидентлик ҳаракатлари” йўналтирувчи кучига айланганлиги – бу уларнинг сиёсий соҳани танлаган инсонлардан кўра ақлли бўлганлиги учун эмас, балки улар сиёсий тафаккур ва стереотипларга (аниқроғи, анъанавий сиёсий тафаккур ва анъанавий сиёсий стереотипларга) тобе эмаслигидандир, шунинг учун улар парадоксал равишда сиёсий воқеликка нисбатан очикроқдир ва шу сабабли улар нимани қандай қилиш кералигини кескинроқ ҳис этадилар.

Бугунги кунда кўзга кўринган муқобил сиёсий моделларнинг ҳеч бири, ҳатто энг жозибалиси ҳам “яширин сферани” ростмана жонлантиришга, одамлар ва жамиятни оловлантиришга, шунингдек, реал сиёсий активликни вужудга келтиришга сабаб бўла олмайди.

Посттоталитар тузумдаги потенциал сиёсат ўзгача фаолият ҳудудига эга. Ушбу тизимнинг комплекс интенция(ният)лари ва ҳаёт интенция(ният)лари ўртасидаги доимий ва кескин қарама-қаршиликни кўриш мумкин. Бу қаршилик инсоннинг яшаш ҳуқуқи ва назоратсиз яшашига, сўз эркинлиги ва ижод имкониятларини англаб етиши, ҳуқуқий ҳимояга эга бўлиш орқали ўзли-

гига уйғун ҳолда яшаш каби табиий ҳуқуқларига соя соладиган ҳокимиятнинг таҳқирлашини, полициянинг босимида намоён бўлади. Буларнинг барчаси инсонларни муқаррар равишда ўзига тортадиган, ҳар жойда мавжуд ва тинчланмаётган зиддият, яъни “яширин сферага” бевосита таъсир қилади.

Аммо идеал сиёсий ёки иқтисодий тузилманинг мавҳум нусхалари талабга жавоб бермайди ва ишонч уйғотмайди. Мазкур ишончсизлик инсонлар ушбу тузилмаларга таъсир қилиш имконининг ўта чекланганини англаб етгани учунгина эмас, балки инсонлар бугунги кунда аниқ бир сиёсатчи томонидан сиёсий доктрина “шу ерда ва ҳозир” қанча кам яратилса ва ўша доктрина “ўша ерда” ва “қачондир” деб номланган мавҳум томонга кўпроқ йўналтирилса, бундай доктриналар инсон қуллигининг янги кўринишларини юзага келтиришини жуда яхши англагани учундир.

Посттоталитар тузум инсонлари бир ёки ундан кўп партиянинг ҳокимиятда бўлиши ва уларнинг қандай номланиши муҳим эмаслигини, муҳими эса оддий ва инсонийлик билан яшаш эканлигини жуда яхши билишади. Анъанавий сиёсий тамғалардан халос бўлиш, инсоний ҳаётнинг соф оламига чуқурроқ кириб бориш ва уни таҳлил қилиш орқали сиёсий хулосаларга келиш, на-

фақат реал сиёсат, балки “идеал ҳолат” нуқтаи назаридан ҳам истиқболлидир.

Бугунги кунда вазиятнинг ҳақиқий, чуқур ва узлуксиз ижобийлик томон ўзгариши у ёки бу анъанавий сиёсий ғояларга асослана олмайди ва асослантирилган тақдирда ҳам, ўзини оқламайди. Чунки анъанавий сиёсатга ихтисослашган тушунчалар юзаки (яъни структуравий, тизимга оид) концепциялардир. Бу ўзгаришлар – ҳеч қачон ва ҳеч қарерда учрамаган бир кўринишда – инсоннинг ўзидан, инсоният ҳаёти ва унинг дунёдаги мавқеи-ини тубдан ўзгартирадиган қадриятлардан униб чиқиши, ўзига, бошқаларга, қўйингки, атрофидаги барча нарсаларга мустақил муносабатидан ирмоқланиши керак. Бугунги кунда янада мукамал ҳўжалик ва сиёсий моделни яратиш (ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ) жамиятдаги экзистенционал ва маънавий ўзгаришлардан келиб чиқиши керак.

Бу, албатта, янги машина излаш ва сотиб олиш каби ўта жўн нарсa эмас. Агар биз эски маразмнинг янги талқинлари ҳақида гапирмаётган бўлсак, бу фақат ўзгарувчан ҳаётнинг намоён бўлиши сифатида шакллантирилиши мумкин бўлган нарсадир. Шундай қилиб яхшироқ тизимни жорий қилиш ҳеч ҳам мукамал ҳаётни автоматик тарзда қафолатлай олмайди. Умуман олганда, бу аксинчадир: яъни мукамал ҳаётнинг пойдеворида, эҳтимол, янада мукамал тизимни қуришингиз мумкин.

Такрор айтаман, мен сиёсий рефлексия ва концептуал сиёсий ишнинг аҳамиятини камайтириш ниятида эмасман. Бундан ташқари, соф сиёсий рефлексия ва чинакам концептуал сиёсий иш бизга доимо етишмаётган нарсa деб ўйлайман. “Соф” деган англатма билан мен ҳеч қачон қайтиб келмайдиган (қайтиб келганда ҳам, бирор бир нарсани сезиларли ҳал қила олмайдиган) дунёдан бизнинг шароитимизга олиб кирилган анъанавий сиёсий схемалардан холи бўлган рефлексия ва концептуал сиёсий ишни назарда тутаяпман.

Иккинчи ва тўртинчи Интернационаллар²³ сингари бошқа кўплаб сиёсий кучлар ҳамда ташкилотлар бизнинг турли уринишларимизни сиёсий усуллар билан қўллаб-қувватлашлари мумкин. Аммо бу кучларнинг ҳеч бири биз учун муаммони ҳал қилиб бера олмайди: уларнинг дунёси бошқа, улар ўзга шароитларда пайдо бўлган, уларнинг назарий тушунчалари биз учун қизиқарли ва фойдали бўлиши мумкин. Бироқ биз улар билан таққосланамиз, холос, муаммоларимизни эса ҳал қила олмаймиз.

Демократик жамиятларда сиёсий ҳаётни ҳаракатлантирадиган дискуссияларни бизнинг

²³ **Иккинчи интернационал** – 1889 йилда ташкил этилган Социалистик ишчилар партияларининг бирлашмасидир. 1976 йилда тугатилган. **Тўртинчи интернационал** Л.Троцкий томонидан 1938 йилда Ишчилар синфини ҳимоя қилиш учун Францияда ташкил қилинган ва сталинизмга мухолиф ўлароқ бир ғоя сифатида қўрилган ва 1940 йилдан бошлаб парчаланишни бошлаган — *тарж.*

мамлакатимизда жорий қилишга бўлган уриниш мен учун мутлақо ақлсизликдай кўринади. Масалан, жиддий юз билан, тизимни ўзгартирмоқчимизми ёки шунчаки ислоҳ қилмоқчимизми деган саволни ўртага ташлаб мунозара қилиш имкониятига эгамизми?

Бизнинг шароитимиз учун бу одатий сохта муаммо: ҳали тизимни ўзгартиришга ҳам, ислоҳ қилишга ҳам имконимиз йўқ; ҳатто ўзгаришларни қаердан бошлаш ҳам ноаниқ; биз ўз тажрибамиздан биламизки, на “ислоҳот” ва на “ўзгартириш” ўз-ўзидан ҳеч нарсани кафолатлай олмайди; ва охир-оқибат у ёки бу таълимот нуқтаи назаридан биз яшаётган тизим “ўзгартирилган” ёки “ислоҳ қилинган” бўладими-йўқми бизга аҳамиятли эмас.

Биз қандай қилиб қадр-қиммат билан яшаш, тизим инсонга хизмат қилиши ва инсоннинг тизимга хизмат қилмаслиги ҳақида фикр юритмоқдамиз ва биз жоиз бўлган ҳамда ўз маъносига эга воситалар ёрдамида курашаяпмиз. Ўзи яшаб турган тизимнинг сиёсий стереотиплари асирига айланган баъзи Ғарб журналистларига бу воситалар ҳаддан ташқари қонуний ёки ҳаддан ташқари авантюристик, ревизионистик, аксилинқилобий ёки инқилобий, буржуа ёки коммунистик, ўнгчилик ёки сўлчилик бўлиб туюлаётган бўлса, ўзи билади – бу биз учун муҳим эмас!

12

Бизнинг сиёсий ошхонамизга мутлақо ўзга ша-роитлардан олиб кирилганлиги сабабли кўплаб тушунмовчиликларни вужудга келтирадиган ата-малардан бири бу – “мухолифат” тушунчасидир.

Посттоталитар тузумда “мухолифат” нимани акс эттиради?

Анъанавий, парламент типигаги демократик жамиятларда сиёсий мухолифат дейилганда иқтидордаги ҳокимият даражасидаги сиёсий кучга (кўп ҳолларда партия ёки партиялар коа-лициясига) айтилади. У бошқарув дастагига эга эмас, лекин бирон-бир муқобил сиёсий дастурни таклиф қилади, ҳокимиятга интилади ва қонун томонидан рухсат этилган қоидалар доирасида сиёсий воситалардан фойдаланиб, ҳокимият учун курашади. Ҳукумат ҳам мухолифатни мамлакат сиёсий ҳаётининг органик бир қисми сифатида қабул қилади.

Ушбу мухолифат билан бир қаторда “парла-ментдан ташқаридаги мухолифат” феномени ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳам умуман олганда ҳокимият даражасида ташкил этилган, аммо тизим томо-нидан ишлаб чиқилган қоидалардан ташқарида ишлайдиган ва ушбу қоидалар назарда тутмай-диган воситалардан фойдаланадиган мухолифат тушунилади.

“Классик” диктатурада мухолифат ўзларини муқобил сиёсий дастури асосида эълон қилинган сиёсий кучларига ишора қилади. Аммо қонуний равишда ёки легитимлик ёқасида ҳаракат қилган ҳолда, улар ўрнатилган қоидалар доирасида ҳокимият учун курашиш имкониятига эга эмаслар. Шунинг учун ҳам улар кўпинча давлат ҳокимияти билан очиқ тўқнашувига боришни кўзлаб турли партизан гуруҳларини ёки кўзғолончи ҳаракатларни шакллантирадилар (ёки тўғридан-тўғри ушбу қарама-қаршиликка жалб қилинади).

Юқорида келтирилган мухолифат тушунчаси маъноларининг бирортаси посттоталитар тузум воқелигига мос келмайди. Хўш, бу тушунча қайси маънода ва қандай боғлиқликда ишлатилади?

Юқори мансабдорлар билан яширин конфронтацияда бўладиган бошқарув структурасидаги шахслар ёки гуруҳлар (асосан Ғарб журналистикаси талқинига кўра) унинг таркибига қўшилиб борилади; шу билан бирга уларнинг қарама-қаршиликлари учун мотивлар кўпинча ҳокимият учун примитив интилиш ёки унинг вакилларига шахсий душманлик билан боғлиқ айрим (албатта, ўта аниқ ифодаланмаган) концептуал фарқлари бўлиши мумкин.

Посттоталитар сиёсатда “мухолифат” деганда билвосита сиёсий оқибатларга олиб келадиган ҳамма нарса, яъни посттоталитар тузумнинг соф манфаатларига ва унга ҳақиқатан ҳам таҳдид со-

ладиган жамики нарсалар тушунилиши мумкин. Шу нуқтаи назардан муҳолифат бу “ҳақиқатда яшашга” бўлган ҳар бир уринишдир: кўкатчининг растасига шиорни қўйишдан бош тортишидан тортиб эркин ёзилган шеърига қадар, яъни тизим томонидан белгиланган чегараларини кесиб ўтиши мумкин бўлган ҳар қандай ҳаётий интенция(ният)ларини мисол келтириш мумкин.

Шу билан бирга кўпчилик (биринчи навбатда, яна ўша Ғарб кузатувчилари) муҳолифат дейилганда “ҳақиқатда яшашдан” ҳам кўпроқ ўз нонконформистик позициялари ва танқидий қарашларини доимий ва очиқ айта оладиган, ўзларининг мустақил сиёсий тафаккурларида эриб кетмайдиган ҳамда ўзларини у ёки бу кўринишда маълум бир сиёсий куч сифатида қабул қиладиган гуруҳларни тушунишади.

“Муҳолифат” тушунчаси юқорида назарда тутилган маънода маълум даражада “диссидентлик” тушунчасига тўғри келади ва албатта бу рўйхатга киритиладиганлар орасида ўзига бундай номни қабул қилиш ёки рад этиш даражасига қараб катта фарқ бор: бу нафақат улар ўзларини қайсидир даражада сиёсий куч эканликлари ва амалдаги ҳокимият даражасидаги амбицияларга эгамиз деб ҳисоблашларида, балки ушбу гуруҳларнинг ҳар бири “муҳолифат” тушунчасига ўз улушларини қўшиши билан ҳам белгиланади.

Яна бир мисол келтирай: “Хартия-77” ўзининг биринчи баёнотида мухолифат эмаслигига эътибор қаратади, чунки хартистларнинг муқобил сиёсий дастурни таклиф қилиш нияти йўқ эди. Унинг мақсади бутунлай бошқа асосларга эга бўлиб, аслида у бундай дастурларни илгари суриш йўлидан юрмоқчи эмас эди. Бундай дастурларнинг мавжудлиги посттоталитар тузумдаги мухолифатнинг зарурий шарти бўлганлиги сабабли “Хартия-77”ни ҳақиқатан ҳам мухолифат деб ҳисоблаш мумкин эмас.

Албатта, ҳукумат Хартияни дастлабки дақиқадан мухолифат сифатида қабул қилди ва унга шундай муносабатда бўлишда давом этмоқда. Бу шуни англатадики, ҳукумат “мухолифатни” ўзининг тотал манипуляциясига бўйсунмаслик мавжуд бўлган жабҳада ёки инсоннинг потенциал ҳуқуқлари акс этган тизимдагина эмас, балки тамойил сифатида инсоннинг ўзигагина тегишлилиги эътироф этиладигани ҳамма жойда кўради. Агар биз “мухолифат” тушунчасининг юқоридаги таърифини қабул қилсак, ҳукуматнинг мантиғига биноан, Хартияни ростмана мухолифат сифатида қабул қилишга мажбур бўламиз, чунки у ҳақиқатан ҳам “ёлғонда яшаш” универсаллигига асосланадиган посттоталитар ҳокимиятнинг яхлитлигини жиддий тарзда шубҳага оларди.

Бошқа бир савол, “Хартия-77”ни имзолаган шахс ўзини қайси даражада мухолифатчи сифа-

тида кўради. Ўйлайманки, Хартияни имзолаганларнинг аксарияти ушбу атаманинг демократик жамиятларда (ёки “классик” диктатурада) мустаҳкамланган анъанавий маъносидан тисарилади. Чунки бизда ҳам мамлакатимиздаги мухолифатни амалдаги ҳокимият даражасида бўлмаса ҳам, сиёсий даражада шаклланган куч сифатида қабул қилишади, агар маълум бир қонун-қоидалар билан ҳокимиятга интилиш имкони берилса, улар бундай имкониятдан воз кечмаган бўлар эди, чунки улар муайян муқобил сиёсий дастурга эга ва уларнинг эргашувчилари сиёсий жавобгарликни ўз зиммаларига олишга тайёр. Бу мухолифат ғоясини қўллаб-қувватловчилар орасида кўпчиликни ташкил қилувчилар ўзларини мазкур таърифга тааллуқли ҳисобламайди, озчиликни ташкил қилувчилари эса, аксинча, Хартия уларни кенг маънодаги “мухолифатчилик фаолиятига” имкон бермаслигини чуқур англасалар-да, ўзини мазкур тушунчага тааллуқли деб ҳисоблайдилар.

Бироқ бу ҳолатда деярли барча хартистлар посттоталитар тузумдаги муносабатларнинг ўзига хослигини ва бу шароитда нафақат инсон ҳуқуқлари учун кураш, балки бошқа кўплаб “беғуноҳ” ҳаракатлар ҳам ўзининг махсус сиёсий кучига эга эканликларини етарли даражада англашади, ҳатто ўша “беғуноҳ” ҳаракатларга ҳам “мухолифликнинг” элементи сифатида қа-

раш мумкин. Шу маънода биронта ҳам хартист ўзининг “мухолиф” эканлигига қарши объектив эътироз билдира олмайди.

Аммо вазиятни мураккаблаштирадиган яна битта масала бор: Совет блокининг жамоат доираларида ўнлаб йиллар давомида “мухолифат” тушунчаси энг ёмон айблов кўринишида, “душман” сўзи билан синоним сифатида ишлатилган; бировни мухолиф деб ҳисоблаш уни ҳукуматни ағдариш ва социализмни йўқ қилиш истагида айблаш билан баробар ҳисобланади (табiiйки, империализм фойдасига); Мухолиф деб ҳисоблаш тўғридан-тўғри ёмон оқибатларга олиб келган пайтлар ҳам бўлган. Табiiйки, бу одамлар (диссидентлар) ўзларининг мухолифат сўзи билан аташларини истамаган бўлар эдилар. Шунинг ҳам ёдда тутиш керак, “мухолифат” бир тушунча, холос, аслида бажарилгани айтилганидан муҳимроқдир.

Ва ниҳоят кўпчилик бу номга қарши чиқшининг яна бир сабаби шундаки, “мухолифат” тушунчаси салбий маънога эга: бу тушунча билан номланган киши қандайдир “позицияда” намоён бўлади ва ўзининг моҳиятини социал кучланишга мансублик билан аниқлайди ва бошқа позицияларга рақиб ўлароқ ўзини ва ҳолатини тизимлаштиради.

“Ҳақиқат билан яшашга” журъат этган одамлар ўйлаган нарсаларини хавотирланмасдан гапириш, ватандошларига хайрихоҳ бўлиш, ўзлари

зарур деб билган нарсаларни ижод қилиш ва ўзларининг “энг яхши менига” мувофиқ тутишадди, табиийки,, ўзига хос ва ижобий “позицияни” салбий деб англашга мажбур қилиш ёқимсиздир. Диссидентларнинг ўз шахсиятини англаган инсонлар сифатида эмас, балки бошқаларга қарши бўлган тўда каби қабул қилиниши ўта ёқимсиздир. Шундай қилиб “мухолифат” атамаси қўлланишини ва бизнинг шароитимизда нима-ни англатишини аниқ белгилаш орқали турли тушунмовчиликларнинг олдини олиш мумкин.

13

Агар “мухолифат” атамаси мазмунига аниқлик киритилмасдан ва бу тушунча посттоталитар тизимда мутлақо ўзга маъно касб этиши англаб етилмай демократик тизимдан олиб ўтилган бўлса, “диссидент” тушунчаси, аксинча, Ғарб журналистикаси томонидан тақлиф қилинган тушунчалардан биридир. Диссидентлик демократик жамиятларда амалда мавжуд эмас, шунинг учун у посттоталитар тизимларга хос феномен сифатида қабул қилинади.

Аслида “диссидент” ким ўзи?

Менимча, бу унвонни биринчи навбатда “ҳақиқат асосида яшашга” қарор қилган, шунингдек, қуйидаги шартларга жавоб берадиган Совет Иттифоқининг фуқаролари қўлга кири-тадилар:

1) улар ўзларининг нонконформистик позициялари ва танқидий қарашларини, ҳатто ўзларининг чекланган имкониятлари доирасида, оммавий равишда тизимли ифода этадиган инсонлар бўлиб, уларнинг нонконформистик позициялари Ғарбда жуда қадрланади;

2) метин позициялари сабабидан ўз Ватанида эътироф этилмай, ҳукумат тарафидан ҳар томонлама таъқиб қилинишига қарамай эртами-кечми ўз мамлакатада жамоатчилик ва ҳукуматнинг эътиборига тушадилар ва жуда чекланган бўлса-да, улар ҳали-ҳануз ўз таъсир доирасига ва ҳақиқий кучига эга. Айнан мана шу куч доимий таъқиблар шароитида уларни ёвузликдан ҳимоя қилади ёки ҳеч бўлмаганда, уларнинг маҳф этилиши ҳукуматга сиёсий зарбалар олиб келишини кафолатлайди;

3) диссидентларнинг танқидий кузатувлари ва фаолият кўлами уларни ўраб турган муҳитидан ёки тор касбий қизиқишлари чегараларидан ташқарига чиқади ва шу тариқа умуммиллий масалаларни қамраб олади ҳамда маълум даражада сиёсий характерга эга бўла бошлайди, гарчи улар ўзларини сиёсий куч сифатида қабул қилиш даражаси мутлақо турли хил бўлса-да;

4) аксарият ҳолларда улар интеллектуал салоҳиятли ва “ёзишга иштиёқли” инсонлардир. Диссидентлар учун ёзма чиқишлар қилиш ўз иродасини ва фикрини очиқлашнинг асосий

шакли ҳамда аксарият ҳолларда уларга чет элларда қизиқиш ортишини кафолатлайдиган ягона сиёсий воситадир. “Ҳақиқат асосида яшашнинг” бошқа усуллари чет эллик кузатувчилар томонидан ёзма нутқ каби қабул қилинмайди, чунки улар ё эътибор кам бўлган минтақавий макон чегараларида йўқолиб кетади, ёки бу чегаралардан чиққан тақдирда ҳам, ёзма равишда ўз-ўзини ифода этишнинг аҳамиятсиз иловаси сифатида намоён бўлиб қолаверади;

5) бу одамлар Ғарбда соф касбий фаолиятлари билан эмас, балки фуқаролик позициялари ёки фаолиятининг сиёсий жиҳатларини намоён этувчи шахслар сифатида эсланади. Мен ўзимнинг тажрибамдан биламанки, касб ва диссидентлик ўртасида кўринмас чегара бор – шундай вақтлар келадики, жамоатчилик сизни ёзувчи²⁴ сифатида эслашни тўхтаган ва (бўш вақтларида) театр пьесаларини ёзишни машқ қиладиган “диссидент” ҳақида гапира бошлаганини кўрасиз. Шубҳасиз, диссидентликнинг барча шартларига жавоб берадиган одамлар бор. Бироқ субъектив хулосалар асосида сараланган айрим гуруҳларга бундай махсус атамани тасодифан қўллаш ўзини оқлайдими ва у фақат “диссидент” атамаси билан номланиши керакми деган саволлар жуда мунозаралидир. Бироқ амалда айнан шу йўл тутилмоқда ва биз

²⁴ Бу жойда В.Ҳавел машҳур ёзувчи, драматург эканлигини эсда тутиш лозим – тарж.

ҳеч нарсани ўзгартира олмаймиз. Биз вақти-вақти билан ва иложи борича тезроқ келишувга эришиш учун жуда истеҳзоли ҳамда қўштирноқ ичида ушбу таърифга мурожаат қиламиз.

Эҳтимол, шу жойда “диссидентлар” ўзларини айнан шу атама билан номлашганда ёмон кўришини таҳлил қилишнинг айнаи вақтидир.

Биринчидан, бу таъриф этимологик нуқтаи назардан зиддиятлидир: “диссидент” атамаси англаганингиздек “воз кечган” деган маънони билдиради, аммо диссидентлар ўзларини воз кечганлар каби ҳис қилмайдилар, чунки улар ҳеч нарсадан воз кечмадилар. Аксинча, бунинг тескариси, улар ўзларини топишди ва мабодо нимадандир воз кечган бўлса-да, бу “ёлғон ҳаётдан” келиб чиққан сохта ва бегона нарсалардир.

Бироқ бу асосийси эмас.

Табиийки, “диссидентлик” таърифи бирон бир махсус касб ҳақида гап кетаётганлиги ҳиссини ва худдики овқатланишнинг энг одатий усуллари билан бир қаторда “диссидентча” нолиш деган махсус бир усул ҳам борлиги тўғрисидаги фикрни келтириб чиқаради. Гўё “диссидент” виждони буюргани учун шундай йўл тутган ва ишнинг мантиғига асосланиб алоҳида тайёргарликсиз ҳамда тамагирликсиз ҳокимият билан очиқ зиддиятга борган физик, социолог, ишчи, шоир ёки оддийгина одам эмасдек.

Худди инсон косиб ёки чилангарликни танлагандек у ҳам “профессионал норози” касбини танлаган инсон кўринишида тасаввур қилишди. Аслида ҳамма нарса бошқача тарзда содир бўлади: инсон ўзининг “диссидент” эканлигини аллақачон диссидент бўлиб шакллангандан кейингина англайди. Бу мавқе унинг мутлақо ўзга мотивларга (асло унвон олиш учун эмас) асосланган ҳаётий позициясининг натижасидир. Шу сабабли унинг на ҳаётдаги ўзига хос мавқеи, на бир мартабаси ҳамда касби “диссидент” бўлиш истаги билан боғлиқдир.

“Диссидентлик” касб эмас, ҳатто киши кунига 24 соатни диссидентликка бағишласа ҳам, бу биринчи навбатда маълум бир экзистенциал позициядир. Бундан ташқари, диссидентлик қайсидир тасодифан ташқи шартларни бажариб, “диссидент” унвонига лойиқ кўрилганларнинг мутлақ мулки ҳам эмас. Агар “ҳақиқатда яшашга” ҳаракат қилаётган минглаб номаълум одамлардан ёки ҳақ ҳаёт асосида яшашни истаётган, лекин бундай ҳаёт билан яшай олмаётган миллионлаб одамларнинг ичидан бир неча ўнлаб одамларни танлаб улардан махсус диссидентлар тоифаси ташкил қилинса, ишонинг, вазиятнинг бузилган тасвири пайдо бўларди.

“Диссидентлар” ўзига хос бир истисно, “қўриқланадиган ҳайвонларнинг” эксклюзив гуруҳи,

уларга рухсат этилган нарсалар қолганларга тақиқланган ва ҳатто ҳукумат уларни ўз аҳамиятининг исботи сифатида парвариш қилаётганлиги тўғрисида тасаввур вужудга келади. Ёки аксинча, доимий норози бўладиганлар жуда оз ва мазкур норозилар тоифасига ҳеч бало урмаётганлиги сабабли қолган ҳамма ҳаётдан мамнун деган иллюзия пайдо бўлади. Агар қолганлар ҳам норози бўлганларида, улар ҳам “диссидент” бўлишарди!

Аммо бу ҳаммаси эмас: бундай таснифлаш билан “диссидентлар” аввало ўзларининг гуруҳий манфаатларини кўзлаётганлиги ва ҳукумат билан барча тортишуви шунчаки иккита қарама-қарши гуруҳлар ўртасидаги мавҳум ва жамиятдан ташқарида содир бўлаётган низо, шунингдек, моҳиятига кўра жамият учун фойдасиз деган қараш қўллаб-қувватланади. Бироқ бундай қараш “диссидентлик” позициясининг асл моҳияти билан чуқур қарама-қаршилиikka эга: бундай позиция аввало ўзгаларни ўйлаш, бутун бир жамият азоб чекаётган дард устида ҳосил бўлади, демак, аслида овози чиқмайдиган “бошқаларни” ҳам қайғуришидан келиб чиққан.

Агар “диссидентлар” маълум бир обрўга эга экан ва исталмаган жойга қўнган экзотик ҳашаротлар сингари эзиб ташланмаган бўлса, бу ҳукуматнинг мазкур тушунарсиз гуруҳни дастаклагани ва уларнинг ғайриоддий фикрларидан

озикланганлиги учун эмас, балки “яширин сферага” асосланган “ҳақ ҳаётни” қўллаб-қувватловчи потенциал сиёсий кучни чиндан ҳам ҳис қилганлиги учун ҳам шундай қилади. Чунки у чиндан ҳам ушбу гуруҳ нима қилаётганини, қаердан ўсиб қайси дунёга қайтишини ҳис қилади: яъни инсоннинг кундалик дунёсига, ҳаёт ва тизим интенция(ният)лари ўртасидаги кундалик қарама-қаршиликка бориб тақалишини билади. (“Хартия-77” эълон қилингандан сўнг ҳукумат бутун халқдан ушбу хартиянинг нотўғри эканлиги тўғрисида ариза олишни бошлашидан ҳам яхшироқ мисол бўлиши мумкинми? Айни пайтда миллионлаб мажбурий тўпланган имзолар хартиянинг ҳақ эканлиги тўғрисида гувоҳлик берди.)

Сиёсий идоралар ва полиция “диссидентларга” катта эътибор қаратади, бу эса айрим кишиларда ҳукумат “диссидентларни” баъзи мансабдорлар учун муқобил сифатида кўраётганлиги билан боғлиқ қўрқувни вужудга келтиради. Бу ҳақиқатан ҳам диссидентлар қудратли ва ҳукуматнинг ўзи каби жамият устидан қад ростлаётганлигини англатмайди, аксинча, унинг тескараси – улар “оддий” ташвишлар билан яшаётган “оддий одамлар” эканлигини билдиради ва улар бошқалар гапира олмайдиган ёки гапиришга ботина олмайдиган нарсалар ҳақида очиқ гапира олишини англатади.

Мен Солженициннинг сиёсий кучи ҳақида гапириб ўтгандим. Бу куч унинг якка бир шахс

сифатида сиёсий залворида эмас, балки бутун дунёга, шунингдек, эркин иродали миллионлаб инсонларга баланд овозда нидо қилишига сабаб бўлган ГУЛАГнинг минглаб қурбонларидан олинган тажрибасида эди.

Таниқли ёки атоқли “диссидентларнинг” махсус тоифасини қонунийлаштириш истаги аслида уларнинг амалга оширган фаолиятининг ахлоқий илдизлари моҳиятини инкор этишни англатади: биз кўрганимиздек, “диссидентлик ҳаракатлари” униб чиқадиган ахлоқий манбаларнинг энг залворлиси бу – инсон ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсизлигига асосланган тенглик тамойилидир. Наҳотки “таниқли диссидентлар” КОР25да номаълум ишчиларни ҳимоя қилиш учун бирлашган бўлса? Аслида улар айнан ҳимоясиз ишчиларга қалқон бўлганлари сабабли “таниқли диссидентларга” айланмадими?

“Таниқли диссидентлар” танилмаган муסיқачилар билан хайрихоҳ бўлгандан кейингина

²⁵ **Ишчиларни мудофаа қилиш қўмитаси** (полякча: Komitet Obrony Robotników, KOR) — 1976-1981 йилларда Польшадаги муҳолифатдаги инсон ҳуқуқлари ташкилоти. У демократик социализм, чап либерализм ва католик бирдамлик позицияларини ҳимоя қилди. У сиёсий ва ижтимоий-меҳнат соҳаларида инсон ҳуқуқлари билан шугулланган, биринчи навбатда Польшада қувғин қилинган ва қатагон қилинган диссидентларга ёрдам берган. У интеллектуал муҳолифатни оммавий ишчилар норозилиги билан бирлаштирадиган тузилма сифатида муҳим сиёсий рол ўйнади. КОРнинг кўплаб аъзолари “Солидарность” ҳаракатининг етакчи фаоллари ва Учинчи Реч Посполитанинг йирик сиёсатчиларига айланишди — *тарж.*

“Хартия-77”да бирлашмадимиз ва айнан шу сабабли улар “таниқли диссидентларга” айланмадиларми? Чиндан ҳам шафқатсиз парадокс: баъзи фуқаролар бошқа фуқароларни ҳимоя қилганда, уларни айнан “бошқа фуқаролардан” ажратиб турувчи сўзлар билан шунчалик кўп таърифлашади!

Умид қиламанки, ушбу мунозарани юритиш жараёнида “диссидент” атамасини нега қўштирноққа олганимни тушуниб етдингиз.

14

Чехия ва Словакия Австрия-Венгрия империяси таркибига кирган ва халқларимиз ўз мавжудлигини империя доирасидан ташқарида тасаввур қилишлари учун ҳеч қандай моддий, сиёсий ёки ижтимоий-психологик шарт-шароитлар мавжуд бўлмаган кунларда Томаш Гарриг Масариг²⁶ ижодкорлик ва миллий ўзликни англашга қаратилган, мавжуд тузилма доирасида ҳаётнинг турли соҳаларида ҳалол ва масъулиятли иш олиб боришга асосланган “кичик ишлар” ғоясига асосланган Чех миллий дастурини ишлаб чиққан эди.

Мазкур дастурда асосан маърифий, тарбиявий, таълимий, ахлоқий ва гуманитар жиҳатларга

²⁶ **Томаш Гарриг Масариг** (1850-1937) – чех социологи ва файласуфи, жамоат ва давлат арбоби, Чехословакия мустақиллик ҳаракатининг етакчиларидан бири ва давлат тузилгандан кейин Чехословакия республикасининг биринчи президенти (1918-1935) — *тарж.*

алоҳида эътибор берилди. Масариг тенглар ичра тенг ҳаёт кечиришнинг бирдан бир шартини инсонда кўрди, энг аввало инсонларнинг янада яхши ҳаёт кечириши учун шарт-шароитларни яратиш зарурлигида кўрди; у инсон моҳиятидаги ўзгаришларни инсон тафаккуридаги ўзгаришсиз тасаввур қила олмас эди.

Ғоялар орқасида туриб (энг ишончли “алиби” сифатида) ҳокимият билан алоқасини яширади-ганлар билан бир қаторда “миллат учун меҳнат” қилувчилар қадрияти ҳам жамиятимизда мустаҳкамланди, “кичик ишлар” ғояси кўп жиҳатдан муваффақиятли бўлган ва ҳозирги кунгача сақланиб келмоқда ҳамда бугунги кунда унга ҳақиқатдан ҳам риоя қиладиганлар борлиги ҳеч бўлмаганда баъзи соҳаларда ривожланиш юз беришига умид уйғотади.

Агар меҳнатсевар одамлар ишларини кундан-кунга энг яхши кўринишда бажаришга ҳаракат қилмасалар, жамиятнинг ҳақиқий эҳтиёжлари учун максимал даражада меҳнат қилишга қодир бўлмасалар, “ёлғон ҳаётга” энг минимал миқдори-ни қолдириш имконини топа олишмаса, қанчалик ёмон бўлишини тасаввур қилиш қийин. Бу эса ҳар қандай сифатли бажарилган иш гарчи у кичик бўлса-да, жамиятнинг камчиликларини билвосита танқид қилиш шакли эканлигини билдиради ва баъзи ҳолатларда бундай услуб очик танқид қила

олиш ҳуқуқидан воз кечишни англатса ҳам, мазкур йўлни танлаш ўзининг чуқур маъносига эга.

Шунга қарамай бу позиция ҳатто олтмишинчи йиллар шароитида ҳам ўзининг аҳамиятини йўқотмади ва бугунги кунда ҳам ўзининг аниқ чегараларига эга: “кичик ишлар” тобора кўпроқ посттоталитар тузум деворига урилиб, қуйидаги дилемма қаршисидан чиқмоқда:

Омма танлови – ҳалоллик, масъулият ва изчиллик каби “кичик ишлар” ғоясининг пойдеворини унутиб, ортга чекиниш ва мослашиш.

Озчилик танлови – ёки юқоридагининг акси, бошланган йўлни давом эттириш ва шу тариқа расмий ҳокимият билан очиқ қарама-қаршиликка киришиш.

“Кичик ишлар” ғояси ўз олдида мавжуд бўлган тузилма таркибида ҳар қандай қиймат билан сақланиб қолиш мақсадини қўймаган, (агар шундай бўлганда, “кичик ишлардан” ўзини четга олган ҳар қандай кишини “миллат номидан меҳнат қилишдан” бош тортган инсон каби ҳисобланган бўлар эди) бугунги кунда эса саволнинг бундай қўйилиши меъзон ёки тамойил нуқтаи назаридан умуман маънога эга эмас. Албатта, хулқ-атворнинг умумий модели бўлмаганлиги каби “кичик ишларнинг” “миллат учун меҳнат қилиш” эмас, “миллатга қарши меҳнатга” айланиб кетиши мумкин бўлган дақиқани аниқлаб

берадиган ёки унинг ҳар қандай вазиятга мос келадиган универсал меъзони мавжуд эмас.

Бундай ўзгаришлар “кичик ишларга” камроқ таҳдид солмоқда, аммо “кичик ишлар” тобора кўпроқ бошини деворга уришга таваккал қилмоқда, табиийки, бундай тўқнашувдан қочиш уларнинг моҳиятини ўзгартиришга олиб келиши мумкин.

1974 йилда мен пиво заводида ишлаганимда, хўжайиним Ш. пиво ишини яхши биладиган ўзига хос ғурурга эга ва фабрикамизда яхши пиво тайёрланишига бефарқ бўлмаган инсонлардан бири эди. У деярли барча бўш вақтларини иш жойида ўтказарди, кўплаб янгиликларни ўйлаб топарди, ҳатто бизни ҳам ўзига ўхшаб пивочиликни яхши кўришимизга ишонтириш учун турли хил баҳс-мунозаралар билан зериктирарди. Социалистик бош-бошдоқлик шароитида бундан-да самарали ходимни тасаввур қилиш қийин!

Пиво заводи раҳбарияти ўз касбини мукамал билмайдиган ва унга муҳаббат қўймаган, аммо сиёсий жиҳатдан таъсирли шахслардан иборат эди. Улар нафақат заводни тўлиқ инқирозга учрашига олиб келди, балки Ш.нинг ташаббусларига умуман жавоб бермас ва Ш.га нисбатан тобора ғазабнок бўлиб борди, турли усуллар билан унинг ишига аралашишни бошлади. Масала шу қадар чуқурлашдики, ҳатто Ш.нинг юқори идорага батафсил мактуб ёзишдан бошқа илож қолмади, у ўз мактубида заводдаги барча тартибсизликларни,

завод нега тумандаги энг ёмон корхоналардан бири эканлигини изоҳлаб, ҳақиқий айбдорларни аниқлаб таҳлил қилиб берди.

Агар вазият ижобий тус олганда, унинг овози эшитилиши, сиёсий жиҳатдан обрўли, аммо пиво ишини тушунмайдиган макр-ҳийлали ва ишчиларни менсимайдиган директор ишдан бўшатилиб, Ш.нинг ташаббуси туфайли пиво заводининг ишлари яхши томонга ўзгариши лозим эди. Агар бу содир бўлганида, “кичик ишлар” ғоясининг муваффақиятли амалга ошганига гувоҳ бўлар эдик. Афсуски, бунинг акси юз берди: завод директори партиянинг туман қўмитаси аъзоси сифатида “юқорида” яхши танишлари бор бўлиб, ишнинг айнан шундай якун топишига ҳаракат қилишган эди: Ш.нинг хати “туҳмат” деб топилди. Ш.нинг ўзи эса сиёсий жиҳатдан хавфли деб ҳисобланиб ишдан бўшатилди, малакасига мос бўлмаган бошқа ишга ўтказилди.

“Кичик ишлар” ғояси бошини деворга урди, яъни посттоталитар тузумга туртиниб кетди. Ростини айтганда, Ш. бўйсунмай қўйди, у “ўйин” қоидаларини бузди, “ажралиб чиқди” ва душманнинг туҳмати билан “чала-фуқаро” сифатида фаолиятини якунлади. Кимдир эшитиши ёки эшитмаслигидан қатъи назар энди Ш. хоҳлаган нарсасини гапирди. Шундай қилиб у Шарқий Чехия пиво заводларининг “диссидентига” айланди.

Ўйлашимча, гап типик ҳолат (бошқа томондан эса мен олдинги бобда айтганларим) ҳақида кетмоқда: инсон ёшлигидан бу карьерани ҳавас қилганлиги учун “диссидент” бўлмайди. Бу ҳолатга инсон ташқи таъсирларнинг мажмуаси ва ички масъулият асосида келади, у мавжуд тузилмалардан қувиб чиқарилади ва табиийки, уларга қарши қўйилади. Дастлаб у ўз ишини яхши бажаришдан бошқа нарсани ўйламасди, охирида эса душманнинг туҳматига дуч келди.

Демак, яхши иш – ёмон сиёсатни танқид қилиш шаклидир. Баъзан бу ўзини оқлайди, баъзан эса йўқ. Ҳа, у ўзини оқлайди, лекин камдан-кам ҳолларда. Албатта, бу диссидентнинг айби билан содир бўлмайди.

Австрия-Венгрия империяси ҳукмронлиги даврининг ўтганига узоқ вақт бўлди, Чехия халқининг ўша пайтда (Бах абсолютизизмининг энг оғир даврида) биттагина Бриксенга сургун қилинган ҳақиқий диссиденти бор эди. Агар сиз “диссидент” сўзини содда тушунмасангиз, бугунги кунда ҳар бир қадамда “диссидент” борлигини тан олишингиз керак. Ушбу “диссидентларни” “кичик ишлардан” воз кечгани учун танқид қилиш бемаъниликдир. Дарҳақиқат, диссидентлик Масаригнинг “кичик ишлар” концепцияси муқобили эмас, аксинча, аксарият ҳолларда унинг ягона мумкин бўлган натижасидир.

Қўштирноқдан тез-тез фойдаланганлигим сабаби “доим” ҳам бундай бўлмаганлигини таъкидлаш учундир: яъни мен ҳалол ва масъулиятли одамлар фақат расмий тузилмадан ташқаридаги, ҳокимият конфронтацияда бўлган одамлардир деган фикрдан узоқман. Охир-оқибат пивопаз Ш. ҳам олишувда ғолиб келиши мумкин эди-ку.

Ўз иш жойларида (ёки мансабларида) қолганларни ўз касбини давом эттираётгани учунгина қоралаш ва бу хатти-ҳаракатлари учун уларни “диссидентлар” қаторига киритмаслик худди айрим инсонларни иқтидор эгалари билан зиддиятга борганлиги учунгина “диссидентларга” намуна сифатида кўрсатиш каби бемаъни бўларди.

Охир-оқибат барча “диссидентлик” ҳаракатларининг моҳиятини “ҳақиқатда яшашга” талпиниш, инсон хулқ-атвори ва табиатини чуқур англаш, шунингдек, ҳақ ва ноҳақ ўртасидаги тафовутни баҳолашга интилиш сифатида тавсифлаш мумкин. Диссидентлик моҳияти у инсонни қайси лагер (гетто)га олиб келганлиги билан баҳоланмайди.

15

Кўкатчимизнинг “ҳақиқат билан яшашга” уриниши унинг бир қатор хатти-ҳаракатлардан бош тортиши билан чекланиши мумкин эди: фаррошнинг чақимчилик қилиш хавфи бўлса-да, дўкони деразасига байроқларни осиб қўймаслиги, ўзи сайлов деб ҳисобламайдиган “сайлов” тадбирларига бормаслиги, раҳбарлар олдида ўз фикрларини очиқ айтиши кабилар. Кўкатчининг бу уринишларини эса тизимнинг баъзи талабларини “соф” рад этиш дейишимиз мумкин (умуман олганда бу ҳам кам эмас!).

Бу ҳаракатлар яна ҳам юқори босқичга кўтарилиб: кўкатчи манипуляцияга қарши ўз ботиний норозилиги доирасидан ташқарига чиқадаган ва янги “олий масъулиятини” амалда татбиқ этадиган, аниқ ҳаракатлар қилишни бошлаши мумкин: масалан, ўз ходимларининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун чиқишлар қилишга тайёрлаши, атрофдаги ҳуқуқбузарликлар ва тартибсизликларга эътиборни жалб қилиш учун турли инстанцияларга хатлар чиқариши мумкин, тақиқланган адабиётларни олиши, уни қайта кўчириши ва бошқаларга тарқатиши мумкин.

Гарчи мен мунозаралар жараёнида “Ҳақ ҳаёт” ижтимоий ҳодисаси “мустақил фуқаролик та-шаббуслари”, “диссидентлик” ва “мухолифат”

ҳаракатлари учун фундаментал (шу билан бирга сиёсий ҳам) ечимдир деган хулосага келсам-да, бу “ҳақда яшаш” учун қилинган ҳар қандай уриниш автоматик тарзда ижобий натижага олиб келади дегани эмас.

Аксинча, “ҳақ ҳаёт” сўзи жуда кенг маънога эга ва кўпинча таъриф доираларидан чиқиб кетади, бу ҳаракатлар “глобал” асарларнинг мавзусига айланмасдан номаълум бўлиб қоладиган ва сиёсий аҳамиятини ҳар доим ҳам тушуниб бўлмайдиган ҳаракатларда намоён бўлади. Ушбу уринишларнинг аксарияти манипуляцияга қарши оддий кўзғолон босқичида қолади, бунда одам қаддини кўтаради ва муносиб ҳаёт кечиришга интилади.

Фақат баъзи жойларда, одамларнинг табиати, қобилияти ва касби туфайли, шунингдек, бир қатор тасодифий вазиятлар (масалан, минтақавий хусусиятлар, дўстона алоқалар ва бошқалар) сабабидан ушбу ҳаракатлар янада мазмунли ва сезиларли ташаббусга айланиб, “соф” индивидуал кўзғолон доирасидан ташқарига чиқиб мазмунли ва янада уюшган ҳамда йўналтирилган ишга айланади.

“Ҳақ ҳаёт” фақатгина “ёлғон ҳаётни” инкор қилиш вазифасини бажаришни тўхтатиб, ўзини ижодий томондан кўрсата бошлаганда “жамиятнинг мустақил маънавий, ижтимоий ва сиёсий ҳаёти” деб аташ мумкин бўлган янги ижтимоий ҳодиса вужудга келишини тахмин қилиш мумкин.

“Мустақил” ҳаёт, албатта, қолган “қарам” ҳаётдан ҳеч қандай чегара билан ажратилмайди; балки бу иккита ҳаёт оқими кўпинча бирга яшайди; шу билан бирга унинг энг катта ўчоқлари нисбатан юқори даражадаги ички эркинлик билан ажралиб туради: уларни ҳаёт океанидаги улкан тўлқинлар ичида бошқариладиган кичик кемаларга ўхшатиш мумкин. Аммо ҳар доим улар тўлқинлардан омон чиқиб, “ҳақ ҳаётнинг” хабарчилари сифатида ҳаётнинг бўғилган интенция(ният)лари тўғрисида “ишончли” гувоҳлик беришади.

Ушбу “жамиятнинг мустақил ҳаёти” нимадан таркиб топади?

Албатта, унинг намоён бўлиш доираси кенгдир: мустақил таълим олиш ва дунёни мустақил англашдан тортиб то эркин маданият ва ижоднинг барча кўринишларида намоён бўладиган кенг қамровли фуқаролик ҳаракатлари, шу жумладан, жамоат ташкилотларини ташкил қилишда намоён бўлади. Бу “ҳақ ҳаёт” ўзини эълон қила бошлаган ва амалиётга чинакам татбиқ қилинаётганини кўрсатади. Ушбу “жамиятнинг мустақил ҳаёти” деб номланмиш уммон тубидан – айсбергнинг ўндан бир қисми каби “фуқаролик ташаббуси”, “диссидент ҳаракати” ёки охир-оқибат “муҳолифат” деб номланадиган нарс пайдо бўлади. Бошқача қилиб айтганда, “жамиятнинг мустақил ҳаёти” аниқ таърифга тушмайдиган “ҳақ ҳаётдан” ўсиб чиқади. Кейинчалик эса дис-

сидентлик худди мана шу “мустақил ҳаётдан” пайдо бўлади.

Бу ерда сезиларли фарқ ҳам бор: агар “жамиятнинг мустақил ҳаёти” бир қарашда “ҳақ ҳаётнинг” “юқори шакли” сифатида қабул қилиниши мумкин бўлса, юқоридаги фикрнинг тескариси, яъни “диссидент ҳаракатини” “жамият мустақил ҳаётининг” “юқори шакл” эканлигини қатъий таъкидлаш мумкин эмас. Бу шунчаки унинг намоён бўлишларидан биридир; эҳтимол, унинг намоён бўлишининг энг равшани, энг сиёсийлашгани ва ўзининг сиёсийлигида ярқ этиб намоён бўлгандир, лекин бу унинг энг муҳим ва энг етук намоён бўлишларидан бири эканлигини билдирмайди, ҳатто умумий қабул қилинган сиёсий маънода ҳам.

Шундай қилиб кўриб турганимиздек бизнинг олдимизда махсус ном касб қилгани учун табиий муҳитдан сунъий равишда суғуриб олинган ҳодиса намоён бўлмоқда. Шу билан бирга аслида у маълум бир муҳитдан суғуриб олинган бўлса-да, ўзи мансуб бўлган тупроқ ва ўзи куч оладиган манбадан айро ҳолда маънога ҳам эга бўлмайди.

Посттоталитар тузумнинг хусусиятлари ҳақида айтилганларнинг барчаси асосида маълум вазиятда посттоталитар шароитларда пайдо бўладиган аниқ сиёсий куч мустақил пайдо бўладиган потенциал сиёсий кучларга шакл бериши

ва айнан унга ўхшаши шарт эмас деган хулосага келиш мумкин. Агар мустақил сиёсий кучлар ҳақиқатан ҳам муваффақиятга эришса, билингки, бу унинг “сиёсатгача” бўлган ҳаракатларининг натижасидир.

Ушбу кузатувларнинг барчасидан нима келиб чиқади?

Диссидентлар нима билан шуғулланади ва улар фаолиятининг натижалари нималардан иборат деган мунозарадан олдин биз “жамиятнинг мустақил ҳаётида” у ёки бу кўринишда иштирок этадиган инсонлар фаолиятининг ўзига хослиги ва кимларни “диссидент” деб номлаш мумкинлиги ҳақида мулоҳаза қилишимиз лозим, улар: Расмий нашрлар эътиборига тушмагунча, цензура ва расмий нуқтаи назарни ҳисобга олмай истаганича ёзадиган ва ўз асарларини тарқатадиган “Самиздат” ёзувчилари; расмий тузилмалар доирасида соф илм қилиш имконсиз бўлганлиги учун мустақил илмий изланишлар йўлини тутган, ўз асарларини имконсизликдан “самиздатда” чоп қиладиган ёки шахсий мунозаралар, маърузалар ва семинарларни ташкил этадиган файласуфлар, тарихчилар, социологлар ва бошқа барча олимлар; мактабларда яшириладиган нарсаларни хусусий тартибда ёшларга ўргатадиган ўқитувчилар; ўз черковларидан ташқарида диний воизлик қилиш имкониятига эга бўлмаган, лекин борган жойларида воиз-

лик қилишга уринаётган руҳонийлар; расмий инстанцияларда улар ҳақида қандай фикрда бўлишларидан қатъи назар ижод қиладиган санъаткорлар, муסיқачилар ва қўшиқчилар; мустақил маданиятни қўллаб-қувватлайдиган ва тарқатадиган барча одамлар; турли хил йўллар билан ишчиларнинг ҳақиқий ижтимоий манфаатларини ифода этишга ва ҳимоя қилишга, касаба уюшмаларига соф моҳиятини қайтаришга ёки мустақил касаба уюшмаларини тузишга ҳаракат қиладиган одамлар; бошқарув органларининг эътиборини доимий равишда қонунсизликка қаратишга қўрқмайдиган ва қонунларга риоя қилиш учун курашадиган одамлар; ўзларини манипуляциядан озод қилишга ва ўз ҳаёт тарзи ва қадриятлари билан яшашга ҳаракат қилаётган турли хил ёшлар бирлашмалари кабилардир.

Бу кишиларнинг барчасини “диссидент” деб номлаш кўпчиликнинг ҳаёлига ҳам келмайди. Ахир ўша “таниқли диссидентлар” шулар орасида шаклланмадими? Юқорида муҳокама қилганларимиз аслида “диссидентлар” ҳам қилаётган асосий нарса эмасми? Эҳтимол, “диссидентлар” илмий асарлар ёзмас ва уларни “самиздатда” нашр этмас? Беллетристика ҳам ёзмас? Хусусий университетлар талабаларига маърузалар ҳам ўқимас? Ҳар қандай қонунбузарликларга қарши туриб, аҳоли турли гуруҳларининг ҳақиқий ижти-

мой манфаатларини ўрганмас ва ифодалашга ҳаракат қилмас?

Шундай қилиб “диссидентларнинг” келиб чиқиши, ички тузилиши ва бошқа баъзи жиҳатларини ўрганишга уриниб мен бу ҳодисага “ташқаридан” қарашга ҳаракат қиламан ва аслида “диссидентлар” нима қилишларини, уларнинг ташаббуслари амалда қандай рўёбга чиқиши ва нимага етаклашини таҳлил қиламан.

Бу йўналишдаги илк диққатга сазовор, муҳим ва бошқа барча нарсаларга асос солувчи диссидентлар интилишларининг бошланғич мотивлардан бири бу – “ҳақ ҳаёт” илдиз отишининг асос майдони сифатида “жамиятнинг мустақил ҳаётини” яратиш ва уни қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ табиий истак ва мазкур истакка эришиш учун “келишилган ва мақсадга мувофиқ равишда” ҳақиқатга хизмат қилиш ва ушбу хизматни тақдим этишдир.

Қолган барчаси ўз-ўзидан маълум: агар “ҳақ ҳаёт” тизимнинг бегоналаштирувчи босимига қарши туришга уринишнинг элементар оқибати, барча мустақил сиёсий фаолиятнинг ягона оқилона дебочаси, ва ниҳоят “диссидент” позициясининг экзистенциал манбаи бўлса, унда “диссидентлик” ҳаракати амалда ҳақиқат ва ҳақ ҳаётга хизмат қилишдан, ҳаётнинг соф интенция(ният)ларини намоён қилиш учун кенг имкониятлар яратиш истагидан ўзга нарсага асосланиши мумкинми?

❧ 16 ❧

Ёлғиз, ташландиқ ва изоляцияланган инсон посттоталитар тизимнинг глобал ҳужумига учрамоқда. Шу сабабли барча “диссидентлик ҳаракатлари” табиий равишда ҳимоявий характер касб этган: улар инсонни ва ҳаёт интенция(ният)ларини тизим интенция(ният)ларидан ҳимоя қилишга интиломоқдалар.

Польшанинг Ишчиларни муҳофаза қилиш (КОР) қўмитаси бугунги кунда Ўзини ўзи мудофаа қилиш жамоатчилиқ қўмитаси деб номланади ва “мудофаа” сўзи Польшадаги бошқа шунга ўхшаш гуруҳларнинг номларида ҳам учрайди; ҳа, Совет Хельсинки гуруҳларида ва бизнинг “Хартия-77” мизда ҳам мудофааланиш характери аниқ намоён бўлади.

Сиёсат тўғрисидаги анъанавий тушунчалар нуқтаи назаридан посттоталитар тузумдаги ҳимояга қаратилган ҳужжатларни дастур сифатида эътироф этиш ва ҳатто уларни оқилонга деб ҳисоблаш мумкин, аммо бу вақтинча салбий оқибатли ва минимум дастурдан бошқа нарсасиз: чунки мазкур дастурларнинг тушунчалари, моҳияти ёки мафкураси бошқа концепция ёки мафкурага қарши турмайди, бундай ҳолда асл “сиёсат” ҳақида ҳеч қандай фикр юритиш мумкин эмас, чунки мазкур дастурлар қандай-

дир “позитивликни” ўз ичига олади ва фақат кимнидир бирор нарсадан ҳимоя қилиш билан чегараланади деб бўлмайди.

Менимча, айти ёндашув анъанавий сиёсий “кўзловнинг” торлиги билан боғлиқ: бизнинг тузумимиз маълум бир ҳукуматнинг аниқ бир сиёсий линияси эмас, у тубдан фарқ қиладиган ўзга нарсадир: кўп қиррали чуқур ва узоқ муддатли зўравонлик, аниқроғи, жамиятнинг ўзи устидан зўравонлигидир. Ҳукуматнинг утопик ислохотларига муқобил дастурни таклиф қилиб, ҳукуматга қарши туриш орқали унинг ўзгаришига эришиш мутлақо нореал, шунингдек, бу етарли ҳам эмас, чунки бундай дастур муаммонинг моҳиятига таъсир қилмаган бўлар эди. Шундай қилиб масала энди алоҳида сиёсий линия ёки дастурда эмас: гап ҳаёт муаммоси ҳақида эканлигини тушуниб етиш лозим.

Ҳаётининг интенция(ияти)лар ва инсонни ҳимоя қилишга киришиш реал аҳамият касб этувчи йўлдир, чунки у “шу ерда” ва “ҳозир” деб номланмиш асосдан бошланади ва одамлар томонидан кўпроқ қўллаб-қувватланиши мумкин (чунки бу уларнинг кундалик ишларига таъсир қилади), лекин айти пайтда (ва эҳтимол, шунинг учун ҳам) бу йўл мислсиз даражада изчил, чунки у муаммонинг чуқур моҳиятига қаратилган.

Баъзида ҳақиқатни тушуниш учун имконсизликнинг тубига тушишимиз керак — худди

юлдузларни кўриш учун қудуқ тубига тушишимиз каби. Менимча, бу инсонни “оддий” ҳимоя қилишга қаратилган бугунги кундаги максимал ва энг ижобий (“вақтинчалик”, “минимал” ва “салбий”) дастурдир: охир-оқибат бундай дастур сиёсатни дастлабки ҳаракат нуқтасига, яъни инсоннинг олдига олиб боради.

Инсон менлиги бундай шафқатсиз бостиришдан узоқ бўлган демократик жамиятлар сиёсатидаги бунга ўхшаш туб бурилиш келажак масаласидир ва эҳтимол, вазият ёмонлашгандагина сиёсатда бунга йўл қўйилиши мумкин. Биз тушиб қолган фожиавий аҳвол ушбу бурилишни сиёсий жиҳатдан тезлаштирди: маълум бир “ўз-ўзини сақлайдиган” “ижобий” моделнинг мавҳум образи аста-секин диққат марказидан чиқариб ташланмоқда (оппортунистик сиёсий амалиёт ушбу моделнинг орт томонидир), ким ушбу моделлар ва амалиёт томонидан қул қилинган бўлса, ўша нуқтага қайтиб келмоқда.

Албатта, ҳар қандай жамият маълум бир турдаги қурилмага эга бўлади. Агар ушбу қурилма одамларга хизмат қилиш учун мўлжалланган бўлса, унда биринчи навбатда одамни эркин қилиш керак ва шу билан унга ташкилот турини мутлақо онгли равишда ўзи танлаши учун шароит яратиб бериш керак. Биз ўз тажрибамиздан юқоридаги фикрга тескари жараённинг қанчалик абсурд эканлигини кўрдик. Худди инсон у

ёки бу кўринишда (“халққа нима кераклигини” халқнинг ўзидан ҳам яхши биладиган киши томонидан) қолипларга солингандан кейингина озод бўлади деган қоида сингдирилади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкин: аксар анъанавий сиёсий қарашларга асир бўлганлар “диссидентлик ҳаракатларининг” мудофаа хусусиятида салбийликни кўришади, мен эса аксинча, бу нарасада уларнинг энг катта ижобий томонини кўраман. Менимча, бу уларнинг посттоталитар тизим олдидаги яққол устунлиги бўлиб, фақат анъанавий сиёсий позициядан қараганда уларнинг дастури номукаммал бўлиб туюлиши мумкин.

❧ 17 ❧

Совет блокиннинг “диссидентлик ҳаракатлари” Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда асосан инсон ва фуқаро ҳуқуқларини ҳимоя қилиш шаклини танлаганлар, чунки улар турли расмий ҳужжатларда (“Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”, “Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномалар”, “Хельсинки конференциясининг якуний акти” ва Конституцияларда) мустаҳкамланган. Ушбу диссидентлик ҳаракатлари ўз ҳуқуқларни рўёбга чиқарганлиги учун таъқиб қилинаётган кишиларни ҳимоя қилади, ўзлари эса ушбу ҳуқуқларни амалда татбиқ қи-

лиш учун курашади, ҳуқуқ нормаларига риоя қилинишини давлат идораларидан талаб қилишдан чарчамайди ва ҳаётнинг барча соҳаларидаги ҳуқуқбузарликларни очиқлашга уринадилар.

Шундай қилиб уларнинг фаолияти қонунийлик тамойилига асосланади: улар оммавий ва очиқ гапиришади ҳамда ўзларининг фаолияти ҳам қонуний бўлишига интилишади. Бундан ташқари, қонунларга риоя қилиш ўзларининг асосий вазифаларидан бири деб билишади. Қонунийлик тамойили ва уларнинг фаолият доираси Совет Иттифоқи ҳудудида кенг тарқалган (баъзи гуруҳлар бу масалада ўзаро келишиб олишлари шарт эмас). Ушбу ҳолат бизни муҳим савол билан тўқнаштиради: давлатнинг ўзбошимчалик доираси шу қадар кенг бўлган шароитда нега қонунийлик принципи шу қадар спонтан ва муҳокамасиз асос қилиб олинган?

Аввало биз бу ерда посттоталитар тизимдаги ўзига хос шароитларнинг табиий (умумий) намоён бўлиши ва бу ўзига хосликни элементар тушуниш натижаларини назарда тутишимиз лозим. Эркинлик учун кураш одатда иккита асосий муқобил услублар асосида амалга оширилади, биринчиси, қонуний услублар, иккинчиси эса қаршилик кўрсатишга асосланган услублар (қуролли ёки қуролсиз), ушбу муқобил услублардан иккинчиси посттоталитар тузум шароитига органик номутаносиблиги кундай равшан: пост-

тоталитар тузумда сиёсий ҳаёт доимий ва очиқ ҳаракат билан тавсифланади, масалан, ҳарбий вазият ёки ижтимоий-сиёсий можаролар ҳаддан ташқари оғирлашиши сурункали кечади; бундай шароитларда “классик” диктатуралар ё янада мустаҳкамланади, ёки қулайди. Шундай қилиб фактик ҳукумат даражасида ҳеч бўлмаганда бироз таққослаш имкони бўлган очиқ конфронтациядаги бир-бирига қарши ижтимоий кучлар шароитида (масалан, ишғолчи ҳукумат ва озодлик учун курашаётган одамлар), узурпатор ва мазлум жамият ўртасида аниқ зиддият ёқасига келиб қолганда очиқ қаршилик кўрсатиш ҳақида гапириш мумкин.

Агар фикр инқирозли ва портлаш хавфи бор вазиятлар ҳақида кетмаётган бўлса (Венгрия, 1956), посттоталитар тузумдаги шароитларни хоҳлаганча таърифлаш мумкин, аммо қуйидаги белгиларни уларда топа олмаймиз: улар статик ва барқарордир; ижтимоий инқироз асосан яширин шаклда кечиши (шунинг учун янада кескин); реал ҳокимият даражасидаги жамият кескин қутблашган кўринишга эга эмас, чунки унинг асосий зиддиятлари локаллашган бўлиб, асосан инсоннинг ичида содир бўлади.

Бундай вазиятда қаршилик кўрсатишга ҳар қандай уриниш ижтимоий бепуштликка маҳкум қилинган: истеъмол қадриятлари билан ютиб юборилган “уйқусираган” жамият посттоталитар тизимга “боғланган” (унда иштирок этиш

ва “ўзбошқарув” га ҳисса қўшган ҳолда). Бундай жамият бирор соф инсоний нарсани идрок эта олмайди; аксинча, уйғотишга бўлган ҳар қандай ҳаракатни ўзига таҳдид деб билган ҳолда, тизимга содиқликни мустаҳкамлаш (қонунийликнинг кафили сифатида гарчи чала-ҳуқуқий бўлса-да) билан жавоб беради. Агар қўшимча қиладиган бўлсак, жамиятни назорат қилиш мақсадида унга комплекс, тўғридан-тўғри ва билвосита таъсир қилиш масаласида посттоталитар тизимнинг тарихий аналоглари мавжуд эмас, мукаммал механизмига эга эканлигини инобатга олсак, очиқ қарши чиқишга ҳар қандай уриниш нафақат сиёсий бефойда, балки амалий имконсизлигини ҳам тушуниш мумкин; эҳтимол, бу қаршилиқ маълум бир реал ҳаракат даражасига кўтарилишдан олдин зарарсизлантирилган бўлар эди.

Бу қаршилиқ амалга оширилган тақдирда ҳам, мазкур ҳаракатга нафақат улкан давлат (ва давлат ости) кучи, балки манфаатлари кўзлаб ҳаракат қилинаётган жамиятнинг ўзи ҳам қаршилиқ кўрсатади. Охир-оқибат бу бир неча изоляцияланган одамларнинг ҳаракати сифатида минимал резонансга эга бўлар эди, холос (шунинг учун ҳам давлат “диссидентлик ҳаракатларини” ноқонуний ва фитнада айблаб террорчи тамғасини ёпиштиришга уринмоқда).

Юқорида тилга олганларимиз “диссидентлик ҳаракатининг” қонунийлик принципини танла-

ши лозимлигининг асосий сабаби эмас. Бунинг сабаби “диссидент” позициясининг чуқур ички табиатида яширинган: тизимни зўравонлик билан ўзгартириш принципи унга мутлақо бегона бўлиши керак, чунки у зўравонликни асос қилиб олиши мумкин эмас. (Аслида биз уни фақат экстремал вазиятларда муқаррар ёвузликка жавоб сифатида маъқуллашимиз мумкин, агар тўғридан-тўғри зўравонликка зўравонликдан бошқа нарса билан қарши туриш имкони бўлмаса, бундан бош тортиш зўравонликни қўллаб-қувватлашни англатади; масалан, Иккинчи жаҳон урушининг бошланишига сабаб бўлган омиллардан бири сифатида Европа пацифизмини эслайлик)

Бу жамиятдаги муҳим ўзгаришлар фақат тизимни алмаштириш ёки ҳукуматни ўзгартириш шаклида (ёхуд ҳар қандай шаклда) амалга ошириш мумкин ва бу “принципиал” ўзгаришга эришиш учун инсон ҳаётини қурбон бериш билан боғлиқ “камроқ принципиал” воситаларни қўллаш ўзини оқлайди деган қарашни рад этишдан келиб чиқади. Бу ҳолатда ўзининг назарий концепциясига ғамхўрлик муайян одамнинг ҳаёти ҳақидаги ғамхўрликдан устун қўйилади; айнан шундай ёндашувда инсонни янги қулга айлантириш потенциал хавфи ётади.

Мен тушунтиришга ҳаракат қилганимдек, “Диссидентлик ҳаракатларига” тизимнинг ўзга-

ришида юзаки, иккиламчи, ҳеч нарсани кафолатлаб бермайдиган ҳаракат деган қараш хосдир. Мавҳум сиёсат билан келажакка қарашдан кўра аниқ бир шахснинг ҳуқуқларини “шу ерда ва ҳозир” самарали ҳимоя қилиш табиийки “яхши келажак” номи остида амалга ошириладиган ҳар қандай зўравонликка қарши курашнинг кучайишига ва куч билан забт этилган келажакнинг ҳақиқатдан яхши эканлигига, шунингдек, ҳокимиятни забт этишда қўлланган қаттол усуллар диссидентлик руҳиятида муҳрланиб қолишини истамаслик билан боғлиқ чуқур ишончсизликни вужудга келтиради.

Мазкур ҳолатда қандайдир консерватизм ёки сиёсий “мўътадиллик” ҳақида гап кетмаяпти. “Диссидентлик ҳаракатлари” зўравонлик билан сиёсий тўнтариш қилиш ғоясини афзал кўрмаслиги улар учун бундай қарор жуда радикал эканлигида эмас, аксинча, бу улар учун етарлича радикал эмас. Шундай қилиб муаммо ҳукумат ёки тизимдаги аҳамиятсиз ўзгаришлар билан ҳал қилинадиган соҳаларга қараганда чуқурроқ илдизга эга.

XIX асрнинг классик марксистик схемаларига риоя қиладиган баъзи одамлар бизнинг тизимизни эксплуататор синфининг эксплуатация қилинган синф устидан ҳукмронлиги сифатида қабул қиладилар ва эксплуататорлар ўз ҳокимиятини ихтиёрий равишда топширмайдилар деган

постулат асосида ҳукмрон синфни алмаштиришнинг ягона йўли сифатида инқилобни кўрадилар. Бундай инсонлар учун инсон ҳуқуқларини кўзлаб курашиш каби нарсалар шубҳасиз бе-маъни ва юксиз, оппортунистик нарса сифатида кўринади ва эксплуататорлар ўзининг шубҳали маърузалари билан ёлғон қонунчилик асосида жамиятни алдашга уринади деб ҳисоблашади (шу билан бирга инқилобни амалга оширишга тайёр бўлса-ю, атрофда ҳеч кимни кўрмаса, улар умидсизликка, скептицизмга, пассивликка ва ниҳоят апатияга тушадилар, тизим эса айнан шу нарсани истайди. Мана, бошқа дунёдан ва бошқа даврлардан суғуриб олинган мафкуравий шаблонларнинг посттоталитар жамият шароитларига мослаштирилиши қандай алдамчи йўлларга бошлашининг кўргазмали намунаси).

Қуйидаги саволларни бериш учун зўравонлик орқали ҳаётни яхшилаш тарафдори бўлиш шарт эмас: агар қонунлар ва айниқса инсон ҳуқуқларига тегишли энг муҳим қонунлар шунчаки “иллюзия” дунёсининг “фасади”, тотал манипуляцияни яширишга қаратилган ўйин бўлса, қонунларга мурожаат қилиш мантиққа тўғри келадими? “Сиз ҳар қандай нарсани ратификация қилишингиз мумкин, чунки “улар” барибир “хоҳлаган ишини” қилишади деган қарашга кўп дуч келасиз.

Шундай қилиб бу “сўз учун абадий кураш” ва қонунларга мурожаат қилиш фақатгина иқтидор-

дагиларнинг рухсати билан иккиюзламачилик, тусланиш ва таклиф қилинган ўйинни қабул қилишни ва ўз-ўзини алдашни яна бир марта текшириб кўришнинг янги шакли эканлигини ёш бола ҳам билади? Бошқача қилиб айтганда, бу жараён умуман “диссидентлик” позициясининг бошланғич нуқтаси сифатида “ҳақиқатда яшаш” тамойилига мос келадими?

Бу саволга жавоб бериш учун биз посттоталитар тизимидаги ҳуқуқий тартиботнинг қуйидаги функцияларини чуқурроқ ўрганишимиз керак.

“Классик” диктатурада давлат ўз хоҳиш-иродасини тўғридан-тўғри ва ҳеч қандай чекловларсиз амалга оширади, режим ўз позициясини ҳамда куч ишлатиш истагини яширмайди. Диктатор ҳаракатларини ниқоблаш учун бирор-бир қонун ёки меъёрларни ишлаб чиқишга эҳтиёж сезмайди. Посттоталитар тизимда эса юқоридагиларнинг айнан тескарисини амал қилади, у ҳамма жойда сурункали тартиб ўрнатиш касалига чалинган: ушбу тизимдаги ҳаёт – кўрсатмалар, низомлар, директивалар, нормалар, буйруқлар ва қоидалар тармоғи билан ўраб-чирмаб ташланган бўлади (шунинг учун ҳам мазкур режимни бюрократик тизим деб номлашган).

Ушбу нормаларнинг аксарияти ҳаётни комплекс манипуляция қилишнинг посттоталитар тизимга хос бўлган воситасидир: бу тизимдаги инсон қандайдир гигант механизмнинг аҳамият-

сиз бир мурватчасидир; инсон моҳияти ушбу механизм функциялари билан белгиланади; иш, турар жой, ҳаракатланиш, ижтимоий ва маданий ҳаёт – ўзининг том маъносида максимал даражада ҳуқуқий нормаларда қайд этилган, рақамланган ва назоратга олинган бўлиши керак. Бу эса белгиланган турмуш тарзидан ҳар қандай оғишни қонунбузарлик, ўзбошимчалик ва анархия деб ҳисоблашга имкон беради.

Ресторан менюсида назарда тутилмаган махсус таомни бюрократик келишувларсиз тайёрлай олмайдиган ошпаздан тортиб бюрократик аппаратнинг рухсатисиз концертда янги қўшиқ ижро этолмайдиган хонандагача, барча-барча инсонлар ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида қўллари ва оёқлари билан ушбу бюрократик қоидалар тўрига ўраб ташланган (бу посттоталитар тизимнинг мантикий маҳсули бўлиб, ҳаётнинг барча ниятларини тобора чуқурроқ ўзлаштириб, уларни ўз ниятларига – “ўзҳаракатнинг” қайд этилган манфаатларига бўйсундирадилар).

“Кўрсатмалар ва тақиқлар дунёсининг” бошқа соҳалари каби ҳуқуқий тартибот (ўзининг тор маъносида) ҳам посттоталитар тузумга бевосита хизмат қилади. Бироқ шу билан бирга баъзи даражаларда камроқ ва баъзиларида эса – янада равшанроқ ушбу хизматнинг бошқа – (билвосита) турларининг юзага келишига ҳам хизмат қилади. Бу услуб билан ҳуқуқий тартибот функциялари

мафкурага шу қадар яқинлаштириладики, кейинчалик улар моҳиятан мафкуранинг хизматчисига ва унинг ажралмас қисмига айланади.

Ҳуқуқий тартибот “алиби” функциясига эга: у ҳокимиятнинг “оқилона” ҳаракатларини ўзининг “меъёрлари” ёрдамида муносиб кийинтиради; у адолатлилик, “жамиятни ҳимоя қилиш” ва ҳокимиятнинг барча ҳаракатларини объектив тартибга солишга ўхшаш, тасалли берувчи иллюзияни вужудга келтиради. Буларнинг барчаси ҳуқуқий амалиётнинг асл мақсадини яшириш, яъни: жамиятни посттоталитар манипуляция қилишни ширма ортига олиш мақсадида амалга оширилади.

Мамлакатимиздаги ҳаётнинг асл моҳиятини билмайдиган, аммо унинг қонунлари борлигидан хабардор инсон бизнинг шикоятимиз нимага қаратилганини тушуна олмайди: суд органлари ва прокуратурани яширин сиёсий манипуляция қилиш, адвокатлар имкониятларини чеклаш, суд процессларининг деярли ёпиқлиги, хавфсизлик идораларининг ўзбошимчаликлари ва суд тизимининг уларга бўйсундирилганлиги, жиноят қонунчилигидаги айрим моғор босган моддаларни кенг ва маъносиз шарҳлашлар ва ҳ.к. ва албатта, қонун устуворлигининг ижобий қоидалари (фуқаролик ҳуқуқлари)га бутунлай бефарқлик – буларнинг барчаси юқорида айтилган қонун бор-у, лекин муаммо нимадалигини

билмаётган инсонлардан яшириш учун амалга оширилади. Бизнинг юртларга ташқаридан келган одам биздаги қонунийлик цивилизациялашган мамлакатлардаги қонунийликдан унчалик ҳам ёмон эмаслиги ва ундан кам фарқланиши тўғрисидаги ягона хулосага келган бўлар эди (эҳтимол, бир нечта “ғалати ҳолатлар” бундан мустасно бўларди, масалан: ягона партиянинг конституцион ўзгармас ҳукмронлиги ва давлатнинг қўшни супердавлатга нисбатан севгиси). Аммо бу ҳаммаси эмас.

Агар бундай кузатувчи хавфсизлик идоралари ва суд амалиётининг расмий (“қоғоздаги”) томонларини текшириш имконига эга бўлса, у кўпинча кам аҳамиятли қоидаларга амал қилинаётганини аниқлаган бўлар эди: гумонланувчи ҳибсга олинганидан кейин айблов ўз вақтида эълон қилинганини, ҳибсга олиш тўғрисидаги қарор, шунингдек, айблов мотивлари ҳам асослантирилганини, айбланувчининг адвокати борлиги кабиларни кўрган бўлар эди. Шундай қилиб ҳар бир иштирокчининг қонунга риоя қилганлиги тўғрисида “алибиси” бор деган хулоса пайдо бўлади.

Тақиқланган ёзувчининг романини қайта кўчиргани ёки милиция сохта гувоҳлик бериш тўғрисида келишиб олганлиги (буни аслида айбланувчидан тортиб судьягача ҳамма яхши билади) оқибатида йигитнинг ҳаёти ҳақиқатан

ҳам шафқатсиз ва мутлақо маъносиз равишда йўқ қилинаётганлиги нимагадир соя остида қолади: айбловнинг сохталиги бу ишда ҳеч бир тарзда аниқланмайди, ишни қўзғатиш ҳақидаги модда романни қайта кўчириш ҳаракатига татбиқ этилишини формал тарзда истисно этмайди. Бошқача қилиб айтганда, баъзи жабҳалардаги қонун устуворлиги – аслида фасад, “иллюзия” дунёсининг ажралмас қисми эканлигини кўрсатади.

Нима учун бу ерда ҳуқуқий тартибот мавжуд? Мафкура нима учун мавжуд бўлса, ҳуқуқий тартибот ҳам шунинг учун: у инсоннинг давлат структурасига кириши ва давлатнинг ўзбошимчалигига хизмат қилишини осонлаштиради, тизим ва шахс ўртасидаги “алиби” кўпригини қуради: шу тариқа мазкур “алиби” инсонга – қонунларга риоя қилаётганлиги ва жамиятни жиноятчилардан тозалаётганлиги каби иллюзиялар билан тинчланиш имконини беради. (Агар ушбу “алиби” бўлмаса, ҳар бир янги авлод судяларини, прокурор ва терговчиларини тизимга жалб қилиш қанчалик қийин бўлар эди!) “Иллюзия” оламининг таркибий қисми бўлган ҳуқуқий тартибот нафақат прокурорни, балки жамоатчилиқни, чет эл давлатларини ва тарихни ҳам “аллалайди”; ҳуқуқий тартибот мафкура сингари давлат ички ритуаллашган муносабатларнинг алмаштириб бўлмас воситаси ҳам ҳисобланади.

Ахир у эмасми ҳокимият ижрочилиги, унинг барча бўғинларида келишилганлик, изчиллик ва қонуний ваколатлар билан таъминлаш учун муайян шакллар, чегаралар, қоидаларни юзага келтирадиган, у эмасми мазкур ўйинни “қоидалар”, ижрочиларни эса технологиялар билан жиҳозлайдиган? Посттоталитар ҳокимиятни мазкур универсал ритуалсиз тасаввур қилиш мумкинми? Ахир ҳуқуқий тартибот эмасми режим ҳаётийлигини таъминлаб, таркибий қисмларни режимнинг умумтушунарли тилига ўхшаш яхлит нарсага боғлаш имконини берадиган?

Репрессив аппаратнинг ҳокимият тузилишидаги мавқеи қанчалик муҳим бўлса, унинг ишлашига бирон бир расмий характер бериш ҳам шунчалик муҳим. Агар судьялар, прокурорлар, терговчи, адвокат ва суд маҳкамалари ҳамда семиз жиноят ишлари бўлмаганда ва буларнинг барчаси тўғри ташкил этилмаганда, китобдан нусха кўчиргани учун инсонларни шунчаки, жимгина ва асоратларсиз турмага тиқиш мумкинми? Энг асосийси, Жиноят ишини қўзғатиш тўғрисидаги “маъсум” 100-модда бўлмаганда.

Албатта, бу юқорида айтилган атрибутлардан ташқарида ҳам содир бўлиши мумкин, фақат Угандадаги баъзи эфемер жиноий диктатура шароитида; аммо цивилизациялашган инсониятнинг шу қадар муҳим қисмини қамраб олган ва ҳозирги замоннинг ажралмас, барқарор ва муҳим

қисмини эгаллаган тизимда бу ақлга сиғмайди ва техник жиҳатдан имконсиздир. Ҳуқуқий тартибот ва унинг ритуалларга боғловчи функциясиз мазкур тизим мавжуд бўла олмас эди.

Ритуал, фасад ва “алибининг” роли – қонунларда содир этилиши тақиқланган ва содир этилгани учун таъқиб қилишга асос бўладиган қисмида эмас, балки унинг фуқарога берилган ҳуқуқлари ва унинг имкониятларини тушунтирадиган қисмида аниқ намоён бўлади. Бу нормаларда “сўзлар, сўзлар ва сўзлардан” бошқа ҳеч нарса йўқ. Шунга қарамай ҳуқуқий нормаларнинг ушбу қисми тизим учун жуда муҳимдир: тизим мазкур меъёрларда фуқаролар, мактаб ўқувчилари, халқаро ҳамжамият ва тарих олдида ягона ва тугал бўлиб намоён бўлади. У мазкур ваколатларни ҳаётий муҳим бўлган ўз мафкурасининг фундаментал постулатларига шубҳа туғдиришга таваккал қилмасдан қабул қила олмайди (биз давлат тузилмаси том маънода ўз мафкураси ва мафкуравий обрўсига қул қилинганини кўрдик) шу билан у ўзи намоён қиладиган барча нарсаларни бузиб ташлаб ва ўзини тутиб турувчи устунларидан бири: “иллюзия” дунёсининг яхлитлигини ўз қўллари билан болталайди.

Агар ҳокимиятни амалга ошириш бутун давлат тузилиши бўйлаб вена томирлардан оқиб ўтадиган қон сингари тарқаладиган бўлса, унда ҳуқуқий тартиботни ушбу томирларнинг “қопла-

маси” билан таққослаш мумкин, бу қопламасиз ҳокимият қони тизимли равишда оқиб чиқа олмай, жамият танасида тартибсиз оқиб, тартиб-интизом қулаган бўларди. Қонунга тинимсиз ва чексиз мурожаат қилиш — бу уларга мурожаат қилаётганлар иллюзияга тушиб қолганлигини ёки қонунни тушунмаслигини англатмайди. Улар қонунларнинг қандай функция бажаришини яхши билишади.

Шунга қарамай улар буни тизимга ўта керакли (жамики ўзининг “баландпарвоз” маъноси билан) эканини жуда яхши билишади, улар, шунингдек, бу чақириқнинг катта аҳамият касб этишини ҳам билишади; қонун кучини (“алиби” ва мулоқот учун) стимул қилиш зарурати билан чорасиз чирмаб ташланган инсон ҳеч қачон ундан воз кеча олмайди, у ҳеч бўлмаганда “сўз учун курашга” ва муносабат билдиришга мажбур бўлади; қонунга мурожаат қилиш бу “ҳақиқатда яшаш” ҳаракати бўлиб, бу орқали инсон ёлғон тузумни айнан ўз ёлғонида айблаш имконини беради: агар кимки қонунга чақирса, жамият олдида барча давлат структураларини унинг ҳақиқий реал мазмунига эътиборни қаратиб, уни фош қилади, бу билан у билвосита қонун ортида яширинган, ўзининг “алибисини”, мулоқот тилини, давлат иродаси усиз тизимлаша олмайдиган “қопламага” эътибор қаратишга, ҳеч бўлмаганда ўз виждонини тозалаш ва ташқи

эффект учун қонунлар обрўсини кўтариш ва мустаҳкамлашга бўлса-да мажбур бўлади, бундан ташқари, ҳокимият ўзини асраш инстинкти билан (тизимнинг ўз-ўзини ва унинг боғловчи принципини асраши каби) ёки ритуални бажаришдан “хурсанд” эмасликда айбламасликлари учун қонунга эътиборли бўладилар.

Шунинг учун улар бошқа йўлга эга эмаслар: ўйин қоидаларидан халос бўлолмайдилар, уларда ушбу қоидаларга тобе бўлишдан бошқа чораси йўқ. Охир-оқибат бунга муносабат билдирмаслик ўзини “алиби”дан маҳрум қилиш ва ўзаро алоқаларни назорат қилишни йўқотишни англатади. Қонунлар бу – “фасад”дан бошқа нарса эмас, улар бари бир ишламайди ва шунинг учун уларга чақиришнинг маъноси йўқ деган гаплар уларнинг “фасад”, “ритуализациясини” кучайтиришга ва қонунлар “иллюзия” дунёсининг таркибий қисми эканлигини тасдиқлашдан бошқа нарсани англатмайди. Бу эса ҳуқуқий тартиботдан мафкура сифатида фойдаланадиганлар учун “алибининг” жуда қулай (ва ўз навбатида энг алдамчи) шаклини мослаштириши учун шароит яратиш бўлар эди.

Мен шахсий тажрибамдан кўп маротаба амин бўлдимки, тажрибали хартистнинг ишини қатъиятли адвокат иштирокида кўриб чиқаётган милиционер, прокурор ёки суд кенг жамоатчилик назари олдида жуда эҳтиёткорлик билан, ритуал

нинг уруш-жанжалсиз ва аниқ бажарилишини таъминлаш учун ўта аниқлик билан кузатиб бошлайди; ритуал ортида давлат ўзбошимчаликлари яширинганлиги эса ўзгаришсиз қолаверади, аммо кўрсатилаётган ҳаддан ташқари пухталиكنинг ҳақиқати муқаррар равишда бу ўзбошимчаликни тартибга солади ва чеклаб қўяди.

Албатта, бу етарли эмас. Аммо шунга қарамай бу “диссидентлик позицияси” моҳиятининг намоён бўлишига ҳам тааллуқлидир, чунки у инсоннинг “шу ерда ва ҳозир” деб номланган ҳақиқатидан келиб чиқади, маълум бир “кичик ишни” изчил амалга ошириш булутлар ичида сузадиган қандайдир мавҳум “туб ўзгаришдан” минг маротаба муҳимроқ бўлиб (аҳамиятсиз бўлса ҳам), кичик бир инсоннинг азобларини енгиллаштиради. Ахир аслида бир қарашда “диссидент” позицияси жуда кескин кўринса-да, бу Масарик ишларининг бошқа шакли эмасми?

Агар мен “сўз учун кураш” жараёнининг баъзи ички хусусиятларига тўхталмасам, ушбу боб тўлиқ бўлмас эди. Жумладан: қонун ҳатто энг идеал ҳолатда ҳам – ҳар доим ҳаётдаги энг яхшисини ёмонидан ҳимоя қилишнинг номукаммал ташқи усулларида биридир, аммо у ўзи ҳеч қачон энг яхши нарсани яратмайди. Қонунга риоя қилиш автоматик равишда яхшироқ ҳаётни таъминламайди, бу ҳали ҳам инсонлар ижодининг маҳсули, институтларнинг эмас.

Яхши қонунларга эга бўлиб, бу қонунлар ҳурмат қилинса-да, инсон каби яшаш мумкин бўлмаган жамиятни тасаввур қилиш осон. Ва аксинча, қусурли ва номукамал қонунларга эга бўлса-да, инсон каби яшаш мумкин бўлган жамиятларни ҳам тасаввур қилиш мумкин. Асосий масала қонунларнинг эркин ҳаётга хизмат қилиши ёки уни чекланишидир ва асло қонунларга амал қилиниши ёки амал қилинмаслигида эмас (кўп ҳолларда қонунларнинг сўзма-сўз ижро этилиши муносиб ҳаёт учун энг катта фожиага айланиши мумкин).

Инсоннинг фаровон ва бахтли ҳаёти калитлари конституция ёки жиноят қонунчилигида сақланмайди: улар фақат мумкин бўлган ва мумкин бўлмаган нарсаларни тартибга солади, шу билан ҳаётни осонлаштиради ёки қийинлаштиради, чеклайди ёки чекламайди, жазолайди, созлайди ёки сақлайди, лекин ҳеч қачон уни мазмун ва маъно билан тўлдирмайди. Шунинг учун “қонунийлик” деб номланган кураш ушбу “қонунийликни” ҳаётнинг ўзи билан доимий равишда ўзаро боғлаб туриши ва унга мувофиқ бўлиши керак.

Қонунийликнинг бор гўзаллиги, қашшоқлиги ва асл қиёфасини кўришни истамасдан ва унга ахлоқий муносабатсиз амалга оширилган кураш ўз-ўзини мақсад қилган схоластика нишониди ҳалокатга учраши керак. Суд ҳужжатлари ва барча формал қоидаларга қанча қаттиққўллик билан амал қилинаётганлигини кузатаётган

инсон бизнинг мавжуд аҳволимизни ташқаридан баҳолаётган кузатувчига ноихтиёр равишда яқинлик ҳис қилган бўлар эди.

❧ 18 ❧

Ҳаётнинг асл мақсадларига хизмат қилиш “диссидентлик ҳаракатининг” мазмунини ташкил этади, бу хизмат инсон эркини ҳимоя қилиш босқичига етиши билан маъно касб қилса, кейинги босқич (ва ҳозирча энг етук даражаси) – Вацлав Бенда²⁷ айтганидек, “муқобил тузилмаларни” ривожлантириш босқичидир.

“Ҳақ ҳаётни” танлаган инсонлар мавжуд ижтимоий тузилмаларга бевосита таъсир кўрсатишдан маҳрум қилинганлиги сабабли (расмий доираларда ҳаракат қилиш ҳақида гапиришнинг ҳам ҳожати йўқ) улар “жамиятнинг мустақил ҳаётини” оёққа қўйишни бошлади, кейинчалик бу “ўзга” ҳаёт ўз-ўзини тизимлаштиришга киришди. Баъзи жойларда ушбу ташкилотлар энди туғилган бўлса, баъзиларида эса аллақачон ривожланган шаклларга етиб келган эди. Уларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини “диссидентлик” феноменисиз тасаввур қилиб

²⁷ **Вацлав Бенда** (1946-1999) – Чех математиги. У коммунистлар ҳукмронлиги даврида камдан-кам учрайдиган христиан диндори эди. Бенда “Хартия-77” (антикоммунистик диссидентлар ташкилоти)нинг юқори даражали аъзоси ҳам бўлган — *тарж.*

бўлмайди, шу билан бирга бу концепция тасодифий ҳодисалардан анча кенгроқдир.

Хўш, гап қандай тузилмалар ҳақида кетмоқда?

Гап шундаки, Иван Йироус²⁸ “иккинчи маданият” тушунчасини ишлаб чиқди ва амалда қўллади. Дастлаб у нонконформистик рок-муסיқа ва шу руҳдаги адабиёт, тасвирий санъат ва бошқа нонконформистик “ҳаракатларни” назарда тутган бўлса, тез орада ушбу тушунча бутун мустақил ва “яширин” маданият соҳаларини қамраб олди, яъни нафақат санъат ва унинг турли шакллари, балки гуманитар фанлар ва фалсафий тафаккурга ҳам тарқалди.

Ушбу “иккинчи маданият” аввало ўзининг оддий ташкилий шаклларини вужудга келтирди: Самиздат журналлари, шахсий спектакллар ва концертлар, семинарлар, кўргазмаларни (Польшада буларнинг барчаси жуда кенг ривожланган: мустақил ноширлар, кўп сонли журналлар, шу жумладан, сиёсий нашрлар ҳам мавжуд, “чоп этиш” дейилганда, фақат босма машиналарни тушунмаслик лозим, Совет Иттифоқида “самиздат” узоқ анъаналарга, ва албатта, мутлақо ўзгача шаклларга эга эканлигини унутмаслик лозим) мисол қилиб келтириш мумкин. Шундай қилиб

²⁸ **Иван Мартин Йироус** (1944-2011) – “Магор” тахаллуси билан танилган чех шоири, публицисти ва диссиденти. “Хартия-77”нинг фаол аъзоларидан бири — *тарж.*

маданият соҳаси ҳали-ҳануз ўзининг ривожланган “параллел тузилмаларига” эгадир.

В.Бенда истиқболда нонконформистик тузилмаларнинг қуйидаги шакллари ривожланишни ҳам назарда тутганига шубҳа йўқ: параллел маълумотлар тармоғидан параллел таълимгача (хусусий университетлар), касаба уюшмаларининг параллел ҳаракатларидан параллел халқаро муносабатларгача ва ҳатто маълум “параллел иқтисодиёт” гипотезасигача. Ушбу “параллел тузилмалар” асосида у кейинчалик “параллел полис” тушунчасини ишлаб чиқади; ҳеч бўлмаганда В.Бенда бундай полиснинг ташкилий куртаклари вужудга келишига сабабчи бўлди десак муболаға бўлмайди.

Ривожланишининг қайсидир босқичида “жамиятнинг мустақил ҳаёти” ва “диссидентлик ҳаракатлари” ўзини мустақил ташкил этиш шакллари излашга тушади. Ушбу йўналишдаги ривожланиш мутлақо табиийдир ва “жамиятнинг мустақил ҳаёти” давлат томонидан бостирилгунча ёки йўқ қилинмагунча кучайиб бораверади. Мустақил ҳаёт тенденцияси билан бир қаторда параллел сиёсий ҳаёт ҳам муқаррар равишда ўсиб боради ва қисман бизнинг мамлакатимизда ҳам бу ўсиш кўзга ташланди. Турли хил сиёсий йўналишдаги гуруҳлар бир-биридан ажралиб, турли йўсинда ҳаракат қилдилар, ва табиийки, бир-бирига қарши чиққанлари ҳам бўлди. Ишонч

билан айтиш мумкинки, ҳозирги вақтда “ҳақ ҳаётнинг” энг ёрқин кўриниши бу “параллел тузилмалардир”, уларни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш бугунги кунда “диссидентлик ҳаракатларининг” олдида турган энг муҳим вазифалардан биридир. Бу яна бир бор жамиятнинг режим босимига қарши туришдаги барча саъй-ҳаракатларининг энг органик ва бошланғичи – “сиёсатгача” бўлган соҳалар эканлигини тасдиқлайди.

“Параллел тузилмалар” муқобил ҳаёт соҳаси бўлмай нима? У ўз ниятларига уйғун бўлган ва ўз-ўзини бино қиладиган ҳаёт эмасми? Жамиятнинг маълум бир қисмининг ҳақиқат билан яшашга, “ўзтоталитаризмдан” халос бўлишга, демакки, посттоталитар тузум “кишанларидан” халос бўлиш учун интилиши эмасми? Инсоннинг режимни енгиб, ҳаётини янги (ўз моҳияти) асосида – қуриш мақсадида амалга оширган ҳаракати эмасми? Бу тенденция инсон учун туб бурилиш эканини тасдиқламайдими?

Дарҳақиқат, “параллел тузилмалар” тизимли ўзгаришларнинг назарий дастурлари билан эмас (бу билан сиёсий секталар шуғулланармиди), балки ҳаётнинг аниқ интенция(ният)лари ва муайян инсонларнинг ўтқир эҳтиёжлари билан юзага келади. Охир-оқибат биз кўришимиз мумкин бўлган барча тизимли ўзгаришлар де-факто “пастдан” пайдо бўлди, чунки ўзгарган дунё шу йўлни

тутишга мажбур қилади, лекин бу масъулиятни диссидентларга қандайдир тарзда ҳаёт юклагани учун ёки ўзларига ўзлари юклагани учун эмас.

Тарихий тажриба шуни ўргатадики, инсон эркинлиги ҳаммага йўналтирилганлиги билан қадрлидир ва шу сабабли хурликни – чекланган, ёпиқ ва бошқаларга қўлланмайдиган эркинлик каби ифода этиш мақсадга мувофиқ эмас. Аксинча, хурлик ҳар бир киши учун мўлжалланган умумий тақдирнинг намунасидир ва шунинг учун ҳам мазкур тушунчалар инсоннинг нафақат ўзига нисбатан яширин масъулияти, балки дунё учун жавобгарлигини ҳам ифода этади. Шу сабабли “параллел тузилмалар” ва “параллел полисни” геттога қочиш ва яккаланиш акти сифатида қабул қилиш нотўғри бўларди, бу маргиналликка журъат қилганлар учунгина мақбул, қолганлар учун эса фойдасиз, гўё умумий аҳволни инкор этиб, моҳиятан битта гуруҳ учун ечим таклиф қилиш билан баробар ҳодисага айланиб қоларди. Бундай йўсинда тушуниш “ҳақ ҳаётни” куртаклигидаёқ ўз манбасидан, яъни “бошқалар” (мустақил ҳаёт) ҳақида ғам чекишдан узиб ташлаган бўлар эди ва муқаррар равишда уни “ёлғонда яшашнинг” янада нафис турига айлантириб қўярди, натижада у на индивидуал ва на жамоавий чинакам ечимни англатмаган бўлар эди (бундай тушуниш “диссидентлар” ҳақидаги ёлғон тасаввурни вужудга келтиради, яъни ўзи-

нинг махсус позициясидан келиб чиққан ҳолда, расмийлар билан алоҳида мулоқотларни олиб борадиган эксклюзив гуруҳга ўхшатиб қўяр эди).

Посттоталитар шароитдаги “Параллел тузилмаларнинг” энг ривожланган шакли бўлмиш “параллел полис” қоидаларига амал қиладиган инсон ҳеч бўлмаганда расмий (ҳукумат) тузилмалар билан бир вақтнинг ўзида бир нечта иплар асосида боғланишга мажбур бўлади: айтайлик, унинг дўконларида харидларни амалга ошириб, пулидан фойдаланиб, унинг фуқароси сифатида қонунларига риоя қилади. Бу жараёни ҳаётнинг “қуйи” қисмидагина расмий тузилмалар билан боғланиш ва ўзининг “олий” ниятлари билан “параллел полисни” гуллаб-яшнатиш кўринишида тасаввур қилиш мумкин.

Бироқ бундай ҳаёт дастури “ёлғон ҳаётнинг” ўзгача кўриниши сифатида инсонни у ёки бу тарзда яшашга мажбурлайдиган шизофреник шаклига айланиб қолмайдими ва кўпчилик учун яроқсиз ҳамда “тузатиб бўлмайдиган” ечим алоҳида олинган киши учун ҳам ечим бўла олмаслигини яна бир бор исботламайдими?

Ян Паточканинг айтишича, масъулиятнинг энг қизиқ жиҳати биз уни ҳамма жойда ўзимиз билан олиб юришимиздадир. Бу шуни англатадики, у бизда бор ва бизга уни Буюк Худо жойлаштирган, биз масъулиятни ҳозир шу ерда қабул қилишимиз ва тушунишимиз керак, ҳинд

монастирига ёки “параллел полисга” вақтлараро кўчиб ўтиш бизни ёлғон ҳаётдан қутқармайди. Агар ёш ўсмирнинг ёки Ғарб ёшларининг ҳинд монастирига рихлат қилиши кўпинча умидсизликка олиб келаётган бўлса, демак, бу танланган йўлнинг антиуниверсаллигидан далолат беради (бундан ташқари, ҳинд монастири ҳаммани ҳам сиғдира олмайди). Тўғри йўлни самовий ва бузилмаган дин беради; у менга ҳозир ва шу ерда ечим беради, чунки бу йўл ҳамма учун ва ҳар доим мақбул бўлиб келган.

Шундай қилиб “параллел полис” истиқболни намоён қилиб, барча учун йўналтирилган чуқур масъулият акти сифатидагина маънога эга бўлади. “Параллел полис” бу – масъулиятни чуқурлаштириш учун энг қулай шарт-шароитларни излашдир, лекин ҳеч қачон масъулиятдан қочиш эмас.

❧ 19 ❧

Мен айтиб ўтган “ҳақиқатда яшаш” ҳодисаси ўз потенциал сиёсий кучини намоён қилган тақдирда ҳам сезиларли ўзгаришлар юз беришини аниқ тахмин қилиш имконини бермайди. Биз ўтган бобларда ушбу турдаги башоратларнинг нисбийлигини муҳокама қилган эдик: улар “мустақил ташаббусларнинг” моҳиятига мутаносибдир, чунки бундай ҳаракатлар “ва-банк” ўйинига киришишни талаб қилади. Мен ҳали ҳам

“диссидентлик ҳаракатининг” реал ижтимоий таъсирини “ҳаммага йўналтирилган ва ҳамма учун масъулиятда” намоён бўладиган усуллар кесимида тушуниш билан тугал маъно касб этади деб ўйлайман. Аввало шуни таъкидлаш керакки, “жамият мустақил ҳаёти”, хусусан, “диссидентлик ҳаракатлари” посттоталитар тузум доирасидаги давлатлар тақдирига таъсир этувчи ягона омил дейишдан йироқмиз.

Яширин ижтимоий инқироз мустақил ривожланадиган турли хил сиёсий ўзгаришларни келтириб чиқариши мумкин: бу эса ҳокимият асосларини силкитиши, турфунликни келтириб чиқариши ёки ҳеч бўлмаганда исталмаган “об-ҳавони” вужудга келтирувчи яширин қарама-қаршиликларни кучайтириши мумкин; бу ҳаётнинг умумий атмосферасига катта таъсир кўрсатиши, кутилмаган ижтимоий қўзғалишлар ва портлашларга сабаб бўлиши эҳтимолини кучайтиради. Совет блоки марказий ҳукуматидаги ўзгаришлар кутилмаган тарзда бошқа мамлакатлардаги жамият муносабатларига таъсир қилиши мумкин. Албатта, турли хил иқтисодий омиллар ва кенг цивилизацион тараққиёт, глобал тенденцияларга ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Муҳим сиёсий жараёнлар ва парчаланишларга импульслар берадиган ғайриоддий муҳим йўналиш бу – халқаро сиёсатдир; бу муносабатлар қаторига иккинчи супер давлат (СССР) ва бошқа

барча давлатлар сиёсати; ташқи манфаатларнинг ўзгарувчан мажмуаси, шунингдек, блокимизнинг халқаро позициясини мисол қилишимиз мумкин.

Шахсларнинг юқори лавозимларга кўтарилиши жуда муҳим (гарчи олдинги бобларда посттоталитар тизимда етакчи шахсларнинг аҳамиятини ортиқча баҳоламаслик кераклигини таъкидлаган бўлсам-да) аҳамият касб этади. Кадрлар алмашинуvinинг чексиз тасодифий комбинациялари мавжудки, “диссидентлик ҳаракатларининг” сиёсий аҳамиятини баҳолашда бундай ҳодисаларни сиёсий тараққиётга таъсир қилувчи омиллардан бири (ва унча катта аҳамиятга эга бўлмаса-да) сифатида қарашни талаб этади, диссидентлик ҳаракатлари бу масалага инсонни ҳимоя қилиш позициясидан ёндашади.

Ушбу ҳаракатлар “ташқи” фаолиятининг бошланғич нуқтаси билан аввало жамиятга таъсир қилади (ҳеч қандай вазиятда тўғридан-тўғри ва бевосита давлат тузилмасига таъсир кўрсатмайди, албатта): мустақил ташаббуслар инсонийлик ва ижтимоий ҳаётнинг муқобили сифатида “яшин сферага” мурожаат қилади ва “ҳақ ҳаётни” намоиш этади, шу тариқа улар билвосита бўлса ҳам, фуқаролик онгининг такомилига ёрдам беради, “хаёлот дунёсини” йўқ қилади ва ҳокимиятнинг ҳақиқий юзини кўрсатади.

Улар (диссидентлар) ҳақиқат монополиясини яхши тушунадиган ва “қора” оммани маданий-

лаштириш миссиясини зиммасига олган “элитанинг” месианик вазифасини бажармайди, (агар юқоридаги каби бўлганда, бу “идеал лойиҳа” фақат бизда бор деб даъво қилиш орқали ўз қарашларини жамиятга тиқиштириш ҳуқуқини олишга қаратилган такаббуруна қараш бўлар эди); мустақил ташаббуслар деб номланмиш ҳодиса ҳеч кимни мажбурлашни хоҳламайди, у ўз тажрибасига таяниб ўрганиш ва рад этиш ҳуқуқини инсоннинг ўзига қолдиради. (Расмий ташвиқот хартистларга нисбатан “ёлғончилар” атамасини қўллаган, аммо улар бу атамани ўзининг ҳақиқий “авангардлик” амбицияларидан келиб чиқиб эмас, балки ҳар қандай танқидий нутқда “барчани ўз қаричи билан ўлчаш” тамоёйилига асосланганиб қўллашди.)

(Расмийларга парадоксал тафаккур сингдирилган бўлиб, бу тафаккур усули ҳар қандай зиддиятни автоматик равишда суверен ҳокимларни курсисидан улоқтириш ва “халқ номи билан” қилинган сеҳрли дуо орқали ўрнига ўтиришга уриниш деб қабул қилишга мажбур қилади).

Бу ҳаракат жамиятнинг ажралмас қисми бўлмиш “яширин соҳа” орқали давлат тузилишига билвосита таъсир қилади (биз фактик ҳокимият даражасидаги қарама-қаршилик ҳақида гапирмаяпмиз). Мен худди шундай фаолият турларидан бири сифатида ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий масъулиятни билвосита кучайтиришни ми-

сол келтиришим мумкин. Бироқ бу ниҳоятда кенг қамровли бир мисолдир. “Ҳақ ҳаётнинг” билвосита таъсири – эркин фикрлаш, муқобил қадриятлар ва “муқобил хулқ”, мустақил ижтимоий ўзини ўзи англашда намоён бўлади. Давлат тузилмалари хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам, маълум даражада бунга эътибор қаратишга мажбур.

Тузумнинг реакцияси ҳар доим икки томонга эга – биринчиси, қатағон, иккинчиси эса мослашиш; айрим ҳолатда биринчиси устунлик қилса, бошқа ҳолатда эса иккинчиси, масалан, Польшанинг “сайёр университетлари” ҳаракати шафқатсиз таъқибларни келтириб чиқарди, аммо полиция томонидан “сайёр ўқитувчиларнинг” икки кунлик қамоққа олиниши расмий университетлар профессорлари “сайёр университетларнинг” таъсири остида таълим жараёнига баъзи тақиқланган мавзуларини қўшиб, таълимни бойитишига мажбур бўлишган эди. Бундай мослашувнинг мотивлари хилма-хил бўлиши мумкин: масалан, “идеал” (“яширин соҳага” таъсир кўрсатиб, виждонни уйғотиб ҳақиқатга ундовчи) соф мақсадли: ўзини ўзи сақлаб қолиш инстинкти асосида ҳокимиятни тафаккур қилиш, руҳий ва ижтимоий муҳитдаги ўзгаришларни ҳисобга олишга ва уларга мослашувчан муносабатда бўлишга мажбур қилади. Ушбу мотивларнинг қайси бири қайси нуқтада устунлик қилади? Бу энди аҳамиятсиздир.

Ушбу мослашув расмийлар муносабатининг “ижобий томони” сифатида турли шакл ва босқичларнинг бутун спектрига эга. Бу баъзи бир доираларнинг “параллел дунё” инсонларини ўз қўлига олиши, лекин шу билан бирга уларни озгина тартибга чақириши орқали вазиятни мувозанатлаш ва оғриқни бироз камайтириш истаги сифатида намоён бўлиши мумкин. (Олтинмишинчи йилларда баъзи илғор коммунистлар бизда илгари тан олинмаган маълум маданий қадриятлар ва ҳодисаларни “кашф эта” бошлаганликларини эслаймиз. Бу албатта, ижобий силжиш эди, лекин маълум бир хавфдан холи ҳам эмас эди, масалан, шу тарзда “киритилган” ёки “ўзлаштирилган” қадриятлар расмийчилик ва оппортунизм юки остида ўз мустақиллиги, ўзига хослигини ва ишончни йўқотди).

Кейинги босқичда ушбу силжиш расмий тузилмаларнинг ўзларини ислоҳ қилишга уринишларига сабаб бўлиши мумкин. Бундай ислохотлар шубҳасиз самимийдир (улар ҳаётга хизмат қилиш билан посттоталитар “ўзҳаракатга” хизмат қилишни комбинациялаштиради ва “реаллаштиради”), аммо уларнинг бошқа йўли ҳам йўқ; улар бу билан “ҳақ ҳаёт” ва “ёлғон ҳаёт” ўртасидаги аниқ чегарани бузишади; вазиятни хиралаштириш эса жамоатчиликни мистификацияга гирифтор қилади ва тўғри қарор қабул қилишга халақит

беради. Табиийки, бу ҳеч нарсани ўзгартирмайди, лекин бу ҳам принципиал жиҳатдан ёмон натижа эмас, чунки соф фаолият учун янги имкониятлар очади. Тўғри, ушбу шароитда “мақбул” ва “номақбул” муросалар ўртасидаги чегараларни тан олиш ва белгилашда жуда эҳтиёт бўлиш керак. Кейинги энг юқори босқич бу – расмий тузилмаларнинг ички дифференциацияси ҳисобланади: бу плюралистик тузилмаларнинг институционал шакллари, ҳақиқий ҳаёт ниятлари учун табиий қонуният сифатида у ёки бу даражада ривожланиши учун имкониятлар очилиши билан ифодаланилади. Масалан, маданий ҳаётнинг институционал пойдевори марказлаштирилган давлат характериға эға бўлса ҳам, улар “қуйи қатламнинг” кучли босими остида вужудға келади – булар янги наشريёт уйлари, мустақил журналлар, бадийий жамоалар, параллел тадқиқот марказлари ва лаборатория кабилар ёки бошқа бир мисол: одатда тоталитар давлатнинг кейинги “трансфер қўли” бўлмиш ёшлар ташкилоти қатъий тарзда давлат томонидан ташкил этилиб, реал эҳтиёжлар босими остида мустақил ташкилотларға айлантирилади. (талабалар, мактаб ўқувчилари Иттифоқи, ёш ишчилар гуруҳларини ташкил этиш ва ҳоказо). Ушбу ташаббусни “пастдан” амалға оширишға имкон берадиган табақалаштириш параллел равишда мустақил бўлган янги тузилмаларнинг пайдо бўлиши ва

шаклланиши билан боғлиқдир; расмий идоралар бир вақтнинг ўзида уларни қабул қилади ёки ҳеч бўлмаганда уларга нисбатан бардошли бўлади. Реал эҳтиёжлар асосида вужудга келган бундай тузилмалар расмий тузилмаларни либераллаштиришни ҳаётнинг реал эҳтиёжларига мослашишга ундамоқдалар, бу эса жамиятнинг “ўзини ўзи ташкил қилаётганини” аниқ намоён қилади (1968 йилда мамлакатимизда ушбу турдаги энг муҳим ташкилотлар КАН ва К-231 эди).

Ушбу жараённинг якуний босқичи сифатида мустақил ва расмий тузилмалар – посттоталитар тизимнинг бир қисми сифатида пайдо бўлиши “ўзҳаракатга” хизмат қилиш кўринишида шакллана бошлайди – бу эса ўз структураларида фундаментал ғояларига зид унсурларни олиб юришга мажбур бўлганлиги сабабидан расмий тузилмаларнинг ўлиши, парчаланиши ва йўқ бўлиб кетишига олиб келади, уларнинг ўрнида эса “пастдан” ўсиб чиққан ва бутунлай бошқача тартибга солинган янги тузилмаларни вужудга келтиради.

Ҳаётини ниятлар ижтимоий тузилмани сиёсий жиҳатдан ўзгартирадиган (яъни концептуал, тузилмавий ва “иқлимий”) ва барча даражадаги манипуляцион механизмларни заифлаштирадиган кўплаб усулларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Мен бу ерда 1968 йилда Чехословакияда ўз тажрибамиздан ўтган ижтимоий тизимни ўзгартиришнинг ҳақиқий усуллари асосида фикр

юритдим. Шуни қўшимча қилиш керакки, ушбу шаклларнинг ҳеч бири ягона муқобил деб даъво қилинмайди, бу тарихий жараённинг намоён бўлишидир, холос, эҳтимол, бошқа жойларда бундай ҳолат деярли (кам эҳтимол билан бу фақат бизнинг сиёсий ҳудудимизда юз берган) такрорланмас, албатта, бу тўхтам – изланаётган ва топилган баъзи универсал билимларнинг аҳамиятини камайтирмайди.

Биз Чехословакиянинг 1968 йили ҳақида гаплашаётган эканмиз, эҳтимол, мулоҳазаларимиз нуқтаи назаридан ўша даврнинг баъзи характерли томонларини таъкидлаш ўринли бўларди. “Иқлимий”, концептуал ва ниҳоят таркибий ўзгаришлар бугунги кундаги каби “параллел тузилмаларнинг” босимини бошдан кечирмади, яъни ушбу тузилмалар нафақат Чехословакияда, умуман олганда, бутун посттоталитар тузумнинг замонавий ривожланиш даврида расмий тузилмаларга антипод сифатида шунчаки мавжуд бўлмаган (ва ўша пайтда “диссидентлар” сўзининг бугунги маъносидаги инсонларни топиш жуда қийин эди).

Демак, бу шунчаки хилма-хил, баъзида изчил, баъзан эса ярим самарали – эркин фикрлашнинг “спонтан” кўринишлари, эркин ижод ва мустақил сиёсий фаолият юритишга уринишлар эди. Сўз “жамият мустақил ҳаётининг” мавжуд тузилмаларга узоқ муддатли, “спонтан” ва ноаниқ ўсиш

орқали кириб бориши ҳақида кетмоқда (одатда бу тузилмалар атрофида ва уларнинг толерантлик муҳитида тушунарсиз ўсиш бошланади). Яъни биз яширин соҳага “силлиқ” кириб бориш, аста-секин “жамиятнинг уйғониши” ҳақида гапираяпмиз. (Кўринишидан бу айнан шундай, чунки расмий ташвиқот ҳаётий ниятларни “аксилинқилобий” деб номлайди. Чехословакия шароитида эса бу “ўрмаловчи” аксилинқилоб сифатида кўрилади). Ушбу уйғониш учун импульслар чекланган ижтимоий муҳит сифатида айнан “жамиятнинг мустақил ҳаётидан” келиб чиқаётган бўлса-да, “жамиятнинг мустақил ҳаётини” уйғонишнинг асосий ва ягона импульслар манбаи деб қабул қилиш нотўғри бўлар эди.

Импульслар шунчаки расмий тузилмалардаги одамларнинг ҳақиқат ва ҳокимиятнинг асл моҳияти билан тўқнашуви натижасида вужудга келган аччиқ тажрибалари ва уларнинг олдида кўндаланг бўлаётган, чуқур ижтимоий инқироз натижасида пайдо бўлиши мумкин (биринчи навбатда “антидогматик” ва йиллар давомида расмий тузилмалар ичида пишиб келаётган ислохотпарвар коммунистларнинг йирик қатламини назарда тутмоқдаман).

Мустақил ташаббусларнинг якуний “ўзини ўзи шакллантириши” учун “диссидент ҳаракатлар” даврида расмий тузилмалардан ва тан олинмаган en bloc’лардан ташқари бошқа ҳолатлар ёки

шароитлар мавжуд эмас эди: Чехословакияда посттоталитар тузум ўша пайтда бундай статик, барқарор ва ҳозирда бўлгани каби шаклларга эришмаган эди, муқобил “ўзини ўзи тузишга” ҳисса қўшиш учун у (кўп тарихий ва ижтимоий сабабларга кўра) янада очикроқ эди, холос.

Сталинизм истибдоди тажрибасидан чарчаган ва уни оғриқсиз равишда қайта кўриб чиқишга уриниб бир жойда депсиниб қолган давлат ичкаридан йиринглаб борарди ва энди ўзгарувчан иқлимга интеллигентлик билан қарши туриш имконияти йўқ эди. Режим ўз ёш тарафдорларининг онгланиш жараёни ҳамда расмий ва норасмий чегаралари аниқ бўлмаган жойда сиқилиб, “Сиёсатгача” бўлган сиёсатнинг намоён бўлишига қарши тура олмай қолди. Муҳим аҳамиятга эга яна бир характерли вазиятнинг энг юқори чўққиси 1968 йилга тўғри келган ижтимоий қўзғалишлар табақалаштириш ёки ҳақиқий ҳокимиятга бўйсунадиган тузилмаларни алмаштиришдан ташқари ҳақиқий таркибий ўзгаришларга эриша олмади (бу ҳеч қандай тарзда ушбу ўзгаришларнинг ҳақиқий сиёсий аҳамиятини камайтирмайди). Ўзгаришлар посттоталитар тузилмаларининг моҳиятига, яъни на унинг сиёсий моделига, на бутун ижтимоий тузилманинг асосий принципларига ва на бутун иқтисодий ҳокимиятни сиёсий ҳокимият қўлига топширган иқтисодий моделга, шунингдек, ҳокимиятнинг марказий дастаклари

тузилмаларига (армия, хавфсизлик хизмати, адлия ва ҳ.к.) сезиларли таъсир кўрсатмади. Мазкур ўзгаришлар умумий атмосферадаги шахсий силжишлар, сиёсий йўналишдаги ва энг муҳими сиёсий амалиётдаги ўзгаришлар билан боғлиқ эди, холос. Қолган барча нарсалар муҳокамалар ва лойиҳалар босқичида музлади (расмий равишда қабул қилинган иккита лойиҳа, афтидан, бу маънода энг катта сиёсий аҳамиятга эга бўлди: 1968 йил апрелда қабул қилинган “ХПК Ҳаракат дастури”, бу дастур ярим сиёсий, зиддиятли ва давлат ҳокимияти пойдеворининг “жисмоний томонларини” ўзгартирмайдиган ҳужжатдан бошқа нарса эмас эди, иккинчи ҳужжат “Иқтисодий ислохотлар лойиҳаси” эса иқтисодий соҳада ҳаётнинг асл мақсадларига яқинлашди, чунки у манфаат ва ташаббуслар хилма-хиллигини рағбатлантиришни, бошқарувнинг директив шакллари чеклашни ўз ичига олган эди; аммо ушбу лойиҳа давлатдан посттоталитар тизимидаги иқтисодий асосларга ва айниқса ишлаб чиқариш воситаларига тааллуқли эмас эди). Бу ҳали посттоталитар тузум миқёсида бирон бир ҳаракат томонидан энгиб ўтилмаган чегара ҳақида гап кетаётганини билдиради (Венгрия кўзғолонидаги бир неча кунни ҳисобга олмаганда).

Кейинги эволюция яна қандай алтернативаларни келтириб чиқариши мумкин?

Бу саволга жавоб беришга уринишлар спекулятив асосга эга: жамиятнинг яширин инқирози ҳозирга қадар давом этмоқда ва у бундан кейин ҳам кенг ёки тор кўламли сиёсий ва ижтимоий кўтарилишларга (Германия – 1953, Венгрия, СССР ва Польша – 1956, Чехословакия ва Польша – 1968, Польша – 1970 ва 1976) олиб келмайди деб тахмин қилиш учун асос йўқ, уларнинг ҳолати ва якуний натижалари бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилиши мумкин, холос.

Ушбу зарбалар – омилларнинг мураккаб тўпламидан келиб чиққанини ҳисобга олсак, “яширин сфера” (охирги томчи муаммоси) жараёнларининг пайдо бўлишига ҳисса қўшадиган воқеаларни олдиндан тахмин қилиб бўлмайди ва улар кутилмаганда содир бўлиб, бир томондан ўзаро қарама-қарши тенденцияларнинг конфронтацияси оқибатларини олдиндан айтиб бўлмайдиган тобора чуқурлашиб бораётган “блок” интеграцияси ва куч экспансияси, бошқа томондан эса – рус бўлмаган ҳудудларда миллий онгнинг уйғониши таъсири остида СССРда кучайиб бораётган марказдан қочиш ҳаракати узоқ муддатли прогнозлашнинг барча уринишларини пучга чиқаради. Ва ниҳоят “диссидентлик ҳаракатлари” учун бу йўналишда фикрлаш катта аҳамиятга эга деб ўйламайман: бу ҳаракатларнинг пайдо бўлиши олдиндан башорат қилиш билан боғлиқ эмас ва

уларни бундай йўналтириш диссидентликнинг чуқур моҳиятидан чиқиб кетишни англатади.

“Муҳолиф ҳаракатлар” истиқболига келсак, мен энг аввало бир-биридан изоляцияланган ва бир-бирига бефарқ бўлган “параллел” иккита “сиёсатнинг” доимий бирга яшаб кетиш имкони-ятлари жуда кам эканлигини тан оламан. “Ҳақ ҳаёт” ўз-ўзича қолган тақдирда ҳам, тизимни хавф остига қўяди; “Ҳақ ҳаёт” “ёлғон ҳаётга” кескин қаршиликсиз ва муаммосиз давом этишини ақлга сиғдириб бўлмайди. Посттоталитар тузум ўртасидаги муносабатларда “Ҳақ ҳаёт” ҳозирча ўз-ўзи билан, яъни “жамиятнинг мустақил ҳаёти” сифатида қолмоқда (барча учун ва барчани кўзлаб деб номланувчи масъулиятнинг ҳимоя нуқтаси вазифасини ўтаб турибди). Унинг ўз-ўзича ривожланишида доимо низо яшириндир ва бу низо доимо пишиб боради.

Ушбу вазиятдан чиқишнинг фақат иккита йўли мавжуд:

– биринчиси, тизим ўзининг “посттоталитар” ривожланишда давом этиб, жамиятни манипуляция қиладиган ва Оруэлл типигаги даҳшатли оламга етаклаб, абсолют манипуляция ва “ҳақиқатда яшашнинг” барча соф кўринишларини бўғиб ташлайди;

– иккинчиси, “жамиятнинг мустақил ҳаёти” (“параллел сиёсат”), шу жумладан, “диссидентлик

ҳаракатлари” аста-секин, аммо шубҳасиз тобора муҳим ижтимоий ҳодисага айланиб боради, бу жамиятдаги кескин тангликни акс эттиради ва жамият ҳаётига бирон бир тарзда таъсир кўрсатадиган таркибий қисми сифатида фаол қўшилади. Албатта, бу ҳодиса бошқа барча омиллар фонида амалга оширилади.

Қайси усулни танлаш керак: расмий тузилмаларни ислоҳ қилишга, уларни дифференциациялаш ёки тузилмаларни янгиларига алмаштиришга эътибор қаратиш керакми? Тизимни такомиллаштиришни ният қилиш керакми ёки бузишни? – юқорида айтилганидек, ушбу ва бошқа бир қатор масалалар (сохта муаммоларни ҳисобга олмаганда) фақат муайян вазиятга боғлиқ равишда, аниқ вазифалар, ҳаётнинг шошилинич эҳтиёжларини акс эттирадиган *ad hoc*²⁹лар билан дуч келган пайтда “диссидентлик ҳаракатлари” олдида кўндаланг пайдо бўлиши мумкин.

Бундай саволларга жавоб бериш ва келажакнинг мавҳум тахминлари нуқтаи назаридан баъзи бир соф сиёсий йўналишларни белгилаш, фикримча, (анъанавий сиёсат услубига қайтиш

²⁹ **ad hoc** – лотинчада “махсус, маълум бир вазият учун” деган маънони англатади. Қоида тариқасида, бу ибора бошқа муаммоларни ечишга мўлжалланмаган ва ечимларнинг умумий стратегиясига тўғри келмайдиган маълум бир хос муаммо ёки вазифани ҳал қилиш усулини билдиради.

руҳида) фақат уларнинг фаоллигини чеклайди ва истиқболга йўналтиришдан маҳрум қилади. Мен яна бир бор қайд этишим керакки, ушбу ҳаракатларнинг моҳияти ва сиёсий кучи – тизимда ўзгаришлар қилиш билан эмас, балки “шу ерда ва ҳозир” ҳаётни яхшилаш учун ҳақиқий ва доимий курашдан иборат. Ҳаётни ифодалашнинг сиёсий ва тизимли-тузилиш шакллари шубҳасиз абадий қолади ёки ҳеч бўлмаганда узоқ муддатга чекланган, чала, паст ва аҳмоқона тактика туфайли қадрсизланган бўлади, бошқача бўлиши мумкин эмас; буни ҳисобга олиш ва унга қарши туриш керак.

Дарҳақиқат, бу энг муҳими, бу ҳар куни, беғараз, эркин ва ҳалол ҳаёт учун чексиз курашдир, у ҳеч қачон чекланмаслиги, ярим қалбаки бўлмаслиги, сиёсий фирибгарлик, спекуляция ва хаёлот тузоғига тушмаслиги керак. Ушбу курашнинг поклиги эса посттоталитар тузилмалар билан ўзаро таъсир даражасининг энг оптимал натижасининг кафолатидир.

❧ 20 ❧

“Яроқли” сиёсат ва муҳим сиёсий ўзгаришларга ҳеч қандай имконият йўқлиги билан ажралиб турадиган посттоталитар тизимнинг ижобий томони ҳам бор: у аҳволимизни чуқур қонуниятлар фонида ўрганишга ва келажагимизни биз ҳам бир қисми бўлган дунёнинг глобал истиқболлари контекстида тафаккур қилишга мажбур қилади. Инсон ва тизим ўртасидаги конфронтация сиёсий даражалардан ҳам чуқурроқ эканини ўз танангда ҳис қилиш ва фикрлаш йўналишларини аниқлаб олиш имконини беради.

Шундай қилиб бизнинг эътиборимиз муқаррар равишда моҳиятга, яъни замонавий технократик цивилизация инқирозига қаратилади. Хайдеггер³⁰ буни – “Глобал технологиялар ҳукмронлигига дуч келган инсоннинг ожизлиги” деб таърифлаган эди. Техника бу – замонавий илмнинг фарзанди ва шу билан бирга янги метафизиканинг маҳсули – у инсоннинг қўлидан чиқиб, унга хизмат қилишни тўхтатди ва инсонни қул қилди ҳамда ўз жанозасига тайёргарлик кўришга

³⁰ Хайдеггер Мартин (1889-1976) — немис экзистенциалист файласуфи. Борлиқ ҳақидаги таълимот («фундаментал онтология»)ни ривожлантирди; бу таълимот асосида ҳақиқий мавжудлик (экзистенция) билан кундалик, оддий дунёни қарама-қарши қўйиш ётади; Ҳ. фикрича, борлиқнинг маъносини англаб етиш инсон мавжудлигининг бебақолигини фаҳмлаш билан боғлиқдир.

мажбур қилди. Инсон чиқиш йўлни билмайди: унинг фикри ҳам, эътиқоди ҳам йўқ, уни хўжайин мавқеиға қайтарадиган сиёсий концепция ҳам мавжуд эмас. Ўзи яратган бу қалбсиз механизм уни қандай қилиб бепарволик билан ўзлаштириб, барча табиий алоқалардан (масалан, “уйидан”, шу жумладан, коинот концепциясидан) маҳрум қилганлигини, уни қандай қилиб тириклик муҳитидан “объектив реаллик дунёсига” суриб чиқараётганлигини ўзи сезмай қолади.

Бу ҳолат аллақачон турли хил нуқтаи назардан бир неча бор тавсифланган. Кўп одамлар ва ҳатто ижтимоий гуруҳлар буни оғриқли сезадилар ва ундан чиқиш йўлини қидирмоқдалар (масалан, баъзи Ғарб ёшларининг Шарқ фалсафасига, коммуналарни яратишга қизиқиши ва бошқалар). Юқорида айтиб ўтилган универсалликнинг зарурий элементини (ҳаммага ва ҳамма учун масъулият) ўз ичига олган “нимадир қилиш” учун ягона ижтимоий ёки сиёсий уриниш, охир-оқибатда техник диктатурага қарши курашнинг “техник” усуллариға қарши қаратилган ягона ҳаракати бу умидсиз ва зўрға эшитилаётган экологик ҳаракатдир. “Энди бизни фақат Худо қутқара олади”, – дейди Ҳайдеггер, у асрлар давомида шаклланган фалсафаға зид равишда “ҳар хил фикрлаш” зарурлигига ва одам ўзини, дунёни ва унинг жойини идрок этиш усулини тубдан ўзгартиришга алоҳида эътибор қаратади. У чиқиш

йўлини билмайди ва у тавсия этадиган ягона нарсa бу охиратни “кутишга тайёрликдир”, холос.

Менимча, турли хил мутафаккирларнинг ва турли ҳаракатларнинг ушбу чиқиш манбасини қандайдир глобал “экзистенциал инқилоб” истиқболи сифатида тасвирлаш мумкин. Мен юқорида айтилган қарашга ҳам қўшиламан, шу билан бирга чиқиш йўлини бирон бир “техник мўъжизада” ёки ташқи ўзгаришлар лойиҳасида, ёхуд алоҳида олинган фалсафий, ижтимоий, технократик ёки сиёсий инқилоблардан изламаслик керак деган нуқтаи назарни ҳам баҳам кўраман. Экзистенциал инқилоб бу барча соҳаларга таъсир қилиши мумкин ва таъсир қилиши керак; аммо унинг соф органик соҳаси фақат (бу сўзнинг энг чуқур маъносида) инсоннинг руҳий-маънавий иштирокида бўлиши мумкин. Фақатгина шундай тўхтам билан у қандайдир умумий маънавий ахлоққа ва сиёсий шаклга эга бўлиши – жамиятни қайта ташкил этишга айланиши мумкин. Биз бугун истеъмолчи ва индустриал (ёки постиндустриал) жамияти деб аталадиган ҳодиса, бир пайтлар Ортега-и-Гассет “Омма қўзғолони” деб тушунтирган барча мафкуравий, ахлоқий, сиёсий ва ижтимоий офатлар глобал “ўзҳаракати” техник цивилизацияси домига тушиб қолган замонавий инсоннинг чуқур инқирозининг айрим аспектларини кўраяпмиз, холос.

Посттоталитар тизим бу ҳозирги замон одамининг “ўз тақдирининг хўжайини” бўлиш қобилиятига эга эмаслигининг ғоят шафқатсиз (ва бу унинг асл келиб чиқишини янада аниқроқ тасдиқлайди) намойишидир. Ушбу тизимнинг “ўзҳаракати” фақат технократик цивилизация глобал “ўзҳаракатининг” маълум бир ўзига хос ва экстремал версиясидир. Ушбу тизимда акс этаётган инсоннинг қулаши замонавий одам умумий ҳалокатнинг бир эпизодидир, холос.

Инсониятнинг глобал инқирози шубҳасиз Ғарбий дунё билан бир қаторда бошқа ижтимоий ва сиёсий шаклларни қабул қилиб, бизнинг ҳудудга ҳам тарқалди, Ҳайдеггер эса тўғридан-тўғри демократия инқирози ҳақида гапиради. Ҳеч нарса, ҳатто Ғарб демократияси (яъни анъанавий парламент демократияси) ҳам бирон бир радикал ечимни таклиф қилиш имконияти борлигини кўрсатмаяпти. Ҳатто шуни айта оламизки, бизнинг дунёмизга нисбатан демократик тизимда ҳаётининг интенция(ният)ларини амалга ошириш учун қанча кўп имкониятлар мавжуд бўлса, у одамдан инқирозли вазиятни шунчалик кўп яширади ва бу инқирозга шунчалик чуқурроқ ботиради.

Аслида анъанавий парламент демократиялари технократик цивилизация ва постиндустриал истеъмолчи жамиятининг “ўзҳаракатига” қарши туришга ишониш учун ҳеч қандай асос йўқ; ўзлари унга бўйсундилар ва унинг олдида ожиздир-

лар; фақатгина Ғарб демократиясининг манипуляция қилиш усуллари жуда нозик, нафис ва посттоталитар тузумдаги каби шафқатсиз эмас. Ушбу ҳаракатсиз механизм турғун ва концептуал жиҳатдан ноаниқдир, шу сабабли профессионал аппаратлар томонидан назорат қилинадиган ва фуқароларни ҳар қандай шахсий масъулиятдан озод қилувчи сиёсий партияларнинг мақсадли равишда оммага йўналтирилган, яширин манипуляциясининг ушбу мураккаб тузилмалари ва капитал тўплашнинг кенгайиб бораётган марказлари, буларнинг барчаси истеъмолчилик диктатураси, реклама, тижорат, “оммавий” маданият ва ахборот танқислигининг натижасидир. Булар шунчалик кўп таҳлил қилинган ва тавсифланган бўлса-да, мазкур муаммодан чиқишнинг истиқболли йўли ёки инсон ўзини ўзи англаш ва қайтадан кашф қилиш йўли топилган деб айта олмаймиз. А.Солженицин Гарвард университетида ўқиган маърузасида масъулиятга асосланмаган ҳаёлий табиатга эга анъанавий эркинлик устига қурилган демократия зўравонлик ва тоталитаризмга қарши тура олмаслиги ҳақида гапирган эди.

Инсонлар кўплаб шахсий эркинликлар ва кафолатлар билан таъминланган, аммо инсон бу эркинлик ва кафолатларга муҳтож эмас: у ўз моҳиятини ҳимоя қила олмайди, бегоналашишдан қочиб қутулмайди, нафсий эҳтиёжларини енгиб ўтолмайди ва “полисининг” муносиб ҳамда масъулиятли аъзоси

бўлиб, ўзининг тақдирини яратилишида қатнаша олмайди – шунчаки инсон “ўзбошқаришнинг” қурбонидир. Ўйлайманки, биз истиқболда узоқ муддатли ўзгаришларни амалга ошириш учун анъанавий демократиянинг чуқур инқирозли аспектларини ҳисобга олишга мажбур бўламиз.

Албатта, анъанавий парламентар демократия Совет блокининг бирор бир мамлакатада тегишли шароитлар асосида юзага келган бўлса, одатдаги йирик сиёсий партиялар спектрига эга анъанавий парламентаризм орқали вайрон қилинган фуқаролик онгини тиклаш, демократик мунозараларни янгилаш, ҳаётини ниятлар моҳияти сифатида оддий сиёсий плюрализмни ўрнатиш учун шароит яратиш, шунингдек, ўтиш даврининг мақбул усули сифатида қабул қилиниши мумкиндир, балким.

Аммо идеал сиёсий тизим сифатида анъанавий парламент демократиясига ишониб бу “синовдан ўтган” ва инсонни муносиб ҳамда тўлақонли мавқега эга бўлишини кафолатлайди деган иллюзияга берилишни ҳеч бўлмаганда узоқни кўра билмаслик деб ҳисоблаган бўлар эдим. Назаримда, сиёсатнинг аниқ бир кишига юз тутиши, Ғарб (ёки хоҳласангиз буржуа) демократиясининг одатий механизмларига қайтишдан кўра анча чуқурроқ нарсадир.

Агар 1968 йилда мен муаммони иқтидордаги партия билан ҳокимият учун курашда очиқ

қатнашиш имкониятига эга бўлган мухолифат партиясини тузиш орқали ҳал қилиш мумкин деб ўйлаган бўлсам, ҳозирда эса бу шунчаки содир бўлмаслиги аён бўлди ва ҳеч қандай мухолифат партиялари, худди янги сайлов қонунлари сингари, жамият яқин орада янги зўравонлик қурбони бўлмаслигига кафолат беролмайди. Бундай кафолатлар шубҳасиз бирон бир “қуруқ” ташкилий чораларга боғлиқ бўлиши мумкин эмас; Бу чоралардан бизни қутқарадиган ёлғиз Худони излаш деярли имконсиздир.

≡ 21 ≡

Инсонлар ҳақли равишда мenden сўрашлари мумкин: “Энди нима қилишимиз керак?”

Ҳақиқатан ҳам муқобил сиёсий моделларнинг олдинги тузилмаларига ишонмаслик ва тузумни ислоҳ қилиш ёки тизимдаги ўзгаришларга кўрларча итоат қилиш сиёсий фаолиятга ишончсизликни билдирмайди; Сиёсатнинг аниқ бир кишига нисбатан йўналтирилганлигига берилган урғу мени ушбу бурилишни келтириб чиқариши мумкин бўлган таркибий ўзгаришлар тўғрисида ўйлаш имкониятидан маҳрум қилмайди. Аксинча: А деган киши Б ни ҳам айтиши керак.

Шунга қарамай мен умумий нуқталарга эътибор қаратишга ҳаракат қиламан. “Экзистенциал инқилоб” истиқболининг натижаларига тўхталсак, бу авваламбор жамиятни маънавий жиҳатдан

қайта қуришдир, яъни мен “инсоний тартиб” деб атаган нарса (ва уни бирон бир сиёсий тартиб билан алмаштириб бўлмайдиган) шахсга бўлган ҳақиқий муносабатни тубдан янгилашни англа-тади. Борлиқнинг янги тажрибаси, Оламдаги ҳолатимизнинг янгиланган шакли, “олий масъу-лиятни” янгича тушуниш бошқа инсонлар ва инсоний жамиятга ихлос руҳиятининг ҳосил бўлиши – истиқболни белгилаб берса керак.

Сиёсий натижалар-чи?

Эҳтимол, улар маълум бир расмий сиёсий му-носабатлар ва кафолатларга қараганда кўпроқ инсоннинг янги “руҳиятидан”, яъни биринчи навбатда инсон моҳиятидан келиб чиқадиган тузилмалар асосида намоён бўлиши мумкин эди. Фикр – ишонч, очиқлик, масъулият, бирдамлик, севги каби қадриятларни реабилитация қилиш ҳақида кетмоқда.

Мен ҳокимиятни амалга оширишнинг “техник” жиҳатларига эмас, балки унинг моҳиятига қара-тилган тузилмаларга ишонаман; “ташқарига” йўналтирилган кенг амбицияларга эмас, балки ўз жамоаларига нисбатан чуқур жавобгарлик туйғусига асосланган тузилмаларга. Ушбу ту-зилмалар очиқ, динамик ва кичик бўлиши керак, яъни маълум бир чегарадан ташқарида шахсий ишонч ва шахсий жавобгарлик каби “инсоний алоқалар” энди ишламайдиган тузилмалардир (Голдсмит таъкидлаганидек). Бу тузилмалар

шундай бўлиши керакки, қоида тариқасида бошқа турдаги тузилмалар пайдо бўлишига тўсқинлик қилмаслиги лозим; ҳокимиятни истибдод қилиш (“ўзбошқаришнинг” кўринишларидан бири)нинг ҳар қандай кўриниши уларга органик бегона бўлиши керак.

Ушбу тузилмалар органлар ёки муассасалар шаклида эмас, балки жамоатчилик шаклида расмийлаштирилиши керак. Бу тузилмалар шубҳасиз ўзларининг обрў-эътиборларини ҳаётини яшаб бўлган анъаналар (масалан, оммавий сиёсий партиялар) орқали эмас, балки вазиятга нисбатан конкрет ёндашувга асосланган институциялар орқали шакллантирилиши керак. Пишиб етилган ва ад ҳос вужудга келадиган ташкилотлар статик равишда бирлашиб вазифаларни амалга оширадиган, аниқ мақсадлар қўйиб, уларга эришгандан кейингина саҳнани тарк этишга қарор қиладиган ташкилотлар бўлиши керак.

Раҳбарларнинг обрўси номенклатуравий позицияси билан эмас, балки уларнинг шахсий хизматлари ва бошқаларнинг уларга муносабати асосида шаклланиши керак; улар шахсий ишончни ҳосил қилиши ва шунга асосланган ваколатларга эга бўлиши лозим; бу анъанавий демократик ташкилотларнинг “классик” ночорлигини енгиб ўтишнинг ягона йўли, улар кўпинча ишончга эмас, балки ўзаро ишончга асосланган бўлиб, кўпроқ шахсий масъулиятдан кўра кол-

лектив жавобгарликка асосланади; фақат шу билан – жамиятнинг ҳар бир аъзосининг тўлиқ экзистенциал ўзаро масъуллиги орқали “тубан тоталитаризмга” қарши ишончли тўсиқни яратиши мумкиндир.

Бу тузилмалар албатта чинакам ижтимоий “ўзини ўзи ташкил этиш” натижаси сифатида пастдан пайдо бўлиши керак, бу эҳтиёжлар барҳам топиши билан тузилмалар ҳам барҳам топадиган эҳтиёжларга асосланиши керак, чунки уларни вужудга келтирган асос реал эҳтиёжлардир. Улар ички қурилишнинг хилма-хил ва ташқаридан минимал тартибга солинадиган тамойилларига эга бўлиши керак; Ушбу “ўз-ўзини ташкил этиш” учун ҳал қилувчи мезон унинг “долзарблиги” бўлиши лозим ва ҳеч қандай ҳолатда яланғоч нормаларга асосланмаслиги муҳим. Сиёсий ҳаёт ушбу тамойилга, шунингдек, иқтисодий фаолиятда шу қадар динамик равишда вужудга келадиган ва сингиб кетадиган, аммо мақсадга мувофиқлиги ва инсоний алоқалар ўртасидаги табиий бирикмаларни бирлаштирган турли хил ва ўзгарувчан ўзаро таъсирларга асосланиши керак. Мен бу ерда ўз-ўзини бошқариш принципини алоҳида таъкидламоқчиман, аниқроғи, социализмнинг барча назариётчилари орзу қилган нарсаларни, яъни ишчиларнинг иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда ҳақиқий (норасмий) иштироки ва биргаликдаги меҳнат натижалари

учун ҳақиқий масъулиятни ҳис эта олишни назарда тутмоқдаман. Назорат ва интизом принципи ўз-ўзидан пайдо бўладиган одамнинг ўзини ўзи бошқариш ва тарбиялаш билан алмаштирилиши керак. “Экзистенциал инқилоб” оқибатларининг бутун тизими ҳақидаги бундай фикр классик парламент демократияси доирасидан ташқарида, чунки у Ғарб мамлакатларида ривожланган ва у қайсидир даражада тўлиқ амалга ошмаган. Мен “посттоталитар тизим” тушунчасини ушбу далиллар контекстига киритганим сабабли юқорида келтирилган мулоҳазаларни фақат ушбу ҳолатга “постдемократия” тизимнинг истиқболи билан таққослаш мантиқан тўғри келади.

Шубҳасиз, мазкур мулоҳаза янада ривожлантирилиши мумкин эди, аммо бу ҳеч бўлмаганда маъносиз машқ даражасида қолиб кетади, чунки бу аста-секин, лекин муаммони четга суриб, унинг моҳиятидан четлашишга олиб келади: мантиқий фикрлаб шуни айтиш мумкинки, фақат “постдемократия” орқали систематик равишда ҳаётнинг ўзи ва унинг янги атмосферасидан ҳамда янги “руҳдан” *via facti* ўсиши мумкин (ҳатто сиёсий рефлексия иштирокида бўлса ҳам, албатта, ҳаёт йўналтирувчиси вазифасида ва ҳеч қандай ҳолатда дирижёр шаклида эмас).

Бироқ ушбу янги “руҳнинг” таркибий тузилишини конкретлаштиришга уриниш ҳатто бу “руҳ” мавжуд бўлса ва одам унинг ўзига хос

физиогномиясини тушуниб етган тақдирда ҳам, воқеаларни олдиндан олиқишлаш бўлар эди.

22

Агар мени такаббур бўлиб туюлиши туйғуси қийнамаса эди, эҳтимол, аввалги бобларни фақат шахсий медитация мавзуси сифатида қолдирган бўлар эдим, шунинг учун мен айрим масалаларни фақат саволлар шаклида ифода этаман: “постдемократик” тузилмаларнинг қиёфаси ўз элементлари билан “диссидентлик” гуруҳлари тузилмаларини ёки бизнинг тажрибамиздан маълум бўлган мустақил фуқаролик ташаббуслари таркибий қисмларини эслатмайдими?

Юқорида муҳокама қилинган баъзи “инсоний маънога эга” сиёсий муносабатлар ва алоқалардан сон-саноқсиз азоб-уқубатлар асосида бирлашган кичик (диссидентлик) жамоаларда пайдо бўлмайдими? Бу жамоалар кўзга кўринадиган ва тезкор муваффақиятга эришиш учун ҳеч қандай имкониятга эга бўлмаган ҳолда ҳам ҳаракат қиладими (ва бу ерда жамоатчилик ҳақида гап кетмоқда, ташкилот ҳақида эмас) ва ўз фаолиятининг аҳамиятини чуқур тушуниш асосида яшай оладими – бу жамоалар алоқа ритуалига айлантирилмаган, ҳаётий бирдамлик ва биродарлик туйғуси атмосферасини вужудга келтира оладими?

Наҳотки шахсий демократик ишонч ва унга асосланган шахснинг норасмий ҳуқуқлари ва

“постдемократик” муносабатлар барча қийинчиликларни биргаликда енгши натижасида юзага келмаса? Бу гуруҳлар вайронкор урф-одатлар балласти остида қолсалар ҳам, аниқ ва реал эҳтиёжлар босими остида пайдо бўлиб, ҳаракат қилиб ва нобуд бўлмайдиларми? “Ҳақ ҳаётда” яшашга уриниш ва янгиланган “олий масъулият” туйғуси индифферент жамиятларда чиндан ҳам қандайдир маънавий ўзгаришларнинг бошчиси бўлганми?

Бошқача қилиб айтганда: норасмий, бюрократиядан йироқ, динамик ва очиқ жамоалар ва “параллел сиёсат” – жамиятнинг яхшиланиши учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган “постдемократик” сиёсий тузилмаларнинг янги прототипи ёки рамзий микромоделли эмасми?

“Хартия-77”нинг биргаликда имзоланиши бир-бирларини билмаган ёки юзаки билган одамларнинг бир-бирига нисбатан очиқлик ва ишонч ҳиссини, тўсатдан ва кучли ҳиссий қариндошлик туйғусини ҳосил қилганлигини шахсий тажрибадан кўп марта кўрганман. Баъзи юзсиз расмий тузилмалар билан узоқ йиллик ҳамкорлик қилиш ҳеч қачон бундай натижа бермаган бўлар эди. Биргаликда қабул қилинган вазифани амалга ошириш ва биргаликда тўпланган тажрибани баҳам кўриш ҳақиқати одамларни ва бирга яшаш муҳитини ўзгартириб, уларнинг ижтимоий фаоллигини англаб бўлмас инсоний ўлчовга айлантиради. Агар шундай бўлган тақ-

дирда ҳам, қўйилган саволлар таъсирида бирор нарса ўзгариши эҳтимолдан узоқ.

Биз дунё маразмидан чиқиш йўлини билмаймиз, агар биз қилган озгина нарсага асосий чиқиш йўли сифатида қарасак ва буни ҳаёт муаммоларини ҳал этишда маънога эга бўлган ягона асос сифатида ўзимизга ва ўзга ҳамжамиятларга таклиф қилсак, кечириб бўлмайдиган такаббурликнинг намоиши бўларди.

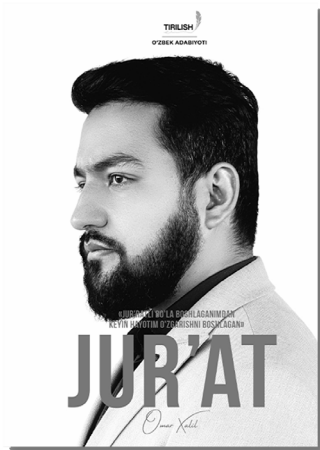
Аммо посттоталитар жамиятдаги инсон ва унинг моҳиятини ҳимоя қилишнинг ҳолати ва ички ташкил этилиши янги бир кучга айланаётганлиги шароити ҳамда аввалги мунозаралар фонида мен ўртага ташлаган саволлар долзарб эди деб айта оламан. Бу фақат ўз тажрибамизни тўғри англашимизга тўрткидир, ҳатто ўзимиз тўлиқ англаб етмаётган бўлсак ҳам, бу бизнинг кундалик ҳаётимизда маълум сигналлар билан кодланган, бу кодлар ўқилишини ва англаб етилишини жимгина кутмоқда.

Ва яна бир савол: “порлоқ келажак” ҳар доим узоқда, “ҳу анави ерда” бўлаверадими? Ёки, аксинча, бу аллақачон “шу ерда”ги нарса бўлса-ю, фақат бизнинг кўрлигимиз ва кучсизлигимиз атрофимиздаги ва ўзимиздаги ўсишни кўришимизга ва ривожланишимизга тўсқинлик қилаётган бўлса-чи?

Градецек, 1978 йил октябр.

МУНДАРИЖА

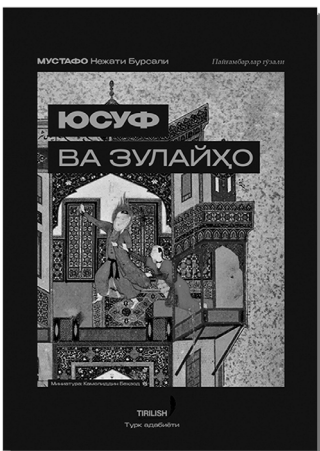
КИРИШ СЎЗИ	3
1.....	7
2.....	8
3.....	16
4.....	20
5.....	23
6.....	32
7.....	39
8.....	44
9.....	53
10.....	55
11.....	62
12.....	71
13.....	77
14.....	85
15.....	92
16.....	99
17.....	102
18.....	120
19.....	126
20.....	142
21.....	148
22.....	153

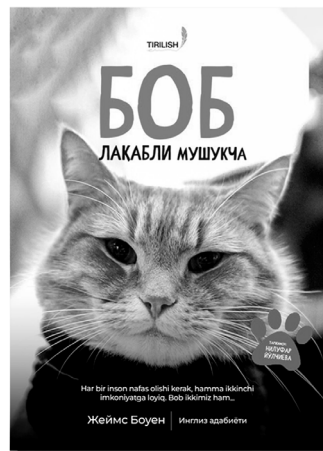
Jur'at

Hazrati Bilol

Yusuf va Zulayho

Bob laqabli mushuk

QANDAY BUYUK BO'LIHGAN?

Insonlar buyuklikka erishishadimi yoki ayrimlar buyuk bo'lib tug'iladimi? Necha asrdan buyon olim-u ulamolar buyuklikning siri uzluksiz mehnat va ruhiy tarbiyada ekanini uqtirib, isbotlab kelayotganiga qaramay, hanuzgacha buyuklikning sirini iste'dodli bo'lib tug'ilishda ko'radiganlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Qo'lingizdagi ushbu kitobda maqsad va unga erishishda bizdan eng muhimi matonat, ishtiyoq va qat'iyat, optimizm — nekinlik talab qilinishi ilmiy va diniy asoslar bilan go'zal tarzda tushuntiriladi. Bundan tashqari, muallif buyuk insonlar hayoti, mashaqqatlarni qanday yengishgani, bu muvaffaqiyatlari ortida katta mehnat yotganini buyuklar hayotidan olingan parchalar misolida mohirona ko'rsatib bergan. Asarni asosiy mazmuni hayotda aniq maqsad qo'yib, maqsadlariga qat'iyat va matonat bilan erishishgan buyuklar hayoti haqidadir.

TUSHUNAMAN, AMMO GAPLASHA OLMAYMAN

Mr. and Mrs. Brown bu romanni o'qiganda jahllari chiqardi! Chunki chet tilini o'rganish haqidagi butun stereotiplar bu roman orqali puchga chiqadi...

Bir sayyoh kelib, manzil so'ragan paytda mashina chiroqlarini ko'rgan quyondek qotib qolib, keyin esa "Go, go, go, right" deb javob berishni istamaydiganlar... Iste'mol qilgandan keyin chet tilida shartta-shartta gapirtirib tashlaydigan tabletkalar ishlab chiqarilishini kutayotganlar... Yillar davomida ingliz tili darslariga qatnashib ham muloqot qila olmaganlar bu kitobni yoqtirib qoladilar!

Asar bosh qahramonining o'rta maktabdan universitetgacha bo'lgan davrda boshidan kechirgan kulgili va qiziqarli ingliz tilini o'rganish sarguzashtlari o'quvchini o'ziga mahliyo etadi. Maktab o'quvchisi bo'lmish bosh qahramonimizning o'z vaqtida ingliz tilini o'rganmagani sababli hayotda turfa kulgili vaziyatlarga tushib qolishi haqidagi voqeliklar o'quvchini hushyorlikka chorlaydi.

Bir so'z bilan aytganda, g'ayrioddiy, foydali va qiziqarli roman...

ВАЦЛАВ ҲАВЕЛ

КУЧСИЗЛАР КУЧИ

Лойиҳа раҳбари: Амирхон Валижонов

Таржимон: Ҳамид Содиқ

Муҳаррир: Мадина Мусаева

Мусахҳиҳ: Нодирбек Алишер ўғли

Саҳифаловчи: Исмоил Ҳошимов

Дизайнер: Абдуллоҳ Абдуллаев

Лицензия рақами: № 025154. 2022 йил 7 апрелда берилган.

Босишга 05.07.2023 йилда рухсат этилди.

Қозғоз бичими: 84x108 ¹/₃₂.

Нашр босма табоғи: 11,5

Гарнитураси «Cambria».

Адади: 1000 нусха.

Буюртма рақами: 05/07

Баҳоси шартнома асосида.

Манзил: Тошкент шаҳри,

Чилонзор тумани, Заргарлик 11, 2-уй